

1. Θέα από τον Ελικώνα. Το μοναστήρι του Οσίου Λουκά και η περιβάλλουσα κοιλάδα. Στο βάθος ο Κορινθιακός κόλπος και τα όρη της θόρειας Πελοποννήσου χιονισμένα.

ΔΟΜΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΦΩΚΙΔΟΣ*

Johanna und Christian gowdmet, Essen, B.R.D., August, 1990

Το φημισμένο μοναστήρι του Οσίου Λουκά Φωκίδος, κρυμμένο σε μια καταπράσινη αγκαλιά στις νοτιοδυτικές υπώρειες του Ελικώνα (εικ. 1), είναι το σημαντικότερο μνημείο του ελλαδικού χώρου της μεσοβυζαντινής εποχής. Σημαντικότερο για την ιστορική περίοδο κατά την οποία πραγματοποιήθηκε –από τα μέσα περίπου του 10ου αι. έως τα μέσα του 11ου– αλλά και για την πρωτοποριακή ρυθμολογία της αρχιτεκτονικής και της ζωγραφικής του, όπως επίσης και για το μέγεθος και τη λαμπρότητα με την οποία παρουσιάζονται οι νέες αυτές καλλιτεχνικές πρωτοβουλίες.

Παύλου Μ. Μυλωνά

Ομότιμου καθηγητή Α.Σ.Κ.Τ.

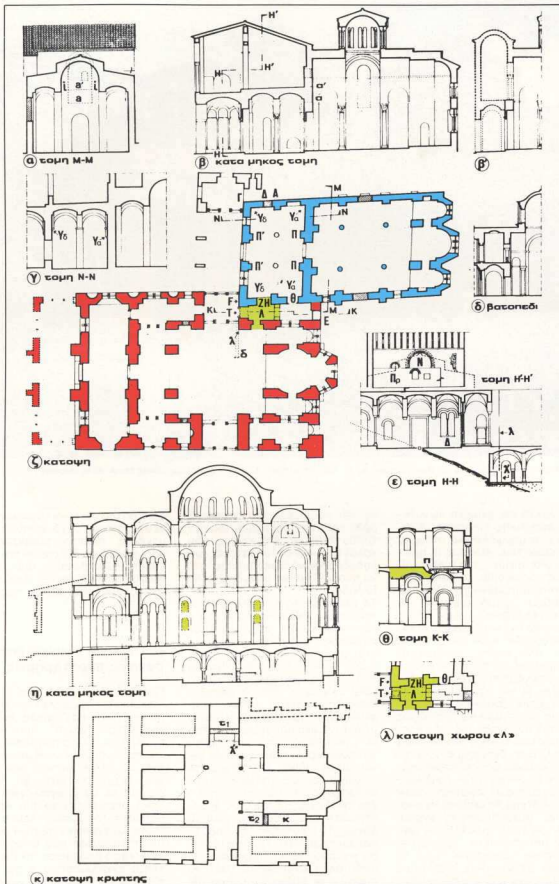
Α. Γνωριμία με το θέμα

Το εκκλησιαστικό συγκρότημα αποτελείται από δύο συναπτόμενους ναούς, γνωστούς ως *Παναγία* και *Καθολικό* (εικ. 2, «ζ», εικ. 3). Ο μικρότερος, αφιερωμένος στη Θεοτόκο, παρουσιάζει τον τύπο του *σύνθετου εγγεγραμμένου*

*σταυρού*¹, με επιπλέον έναν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό χώρο, την *Λιπή*², δηλαδή έναν δικόνιο προθάλαμο, που για πρώτη φορά εμφανίζεται στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Ο μεγαλύτερος ναός, το *Καθολικό*, αφιερωμένος στον Όσιο Λουκά, έχει τη μορφή του λεγόμενου *ηπειρωτικού οκταγώ-*

*νικού τύπου*³, όπου εμφανίζεται ένα νέο θολικό σύστημα, ο *ευρύς*, άνευ τυμπάνου, *τρούλλος* και το *βυζαντινό ημιχώνο*.

Η κάτοψη της *Παναγίας*, όπως ελέχθη, ανήκει στον τύπο του *σύνθετου τετρακόνιου*, ο οποίος επιχωριάζει στους ναούς της πρωτεύουσας, γεγονός που έχει

2. Σχέδια καταφώνων και τομών: (α).— εγκάρσια τομή στη δυτική κεραία του ναού της Παναγίας, με όψη προς τα Δ. Φαίνεται το ίχνος ι-ο-ι. (β).— κατά μήκος τομή στον άξονα του ναού της Παναγίας. (β').— υποθετικός διώροφος στενός νάρθηκας. (γ).— τομή Ν-Ν στο Β. διαμέρισμα της Λιτής. Φαίνεται τα ανισοψηφή υφαψίδια «Υα» και «Υδ». (δ).— κατά μήκος τομή στους νάρθηκες του Καθολικού Βασιλευδίου. Φαίνεται το τρίκοβο άνοιγμα στα κατηχούμενα, απ' όπου επιτυγχάνεται επικοινωνία οπτική και ακουστική με τον κυρίως ναό. (ε).— τομή Η-Η στον εξωνάρθηκα της Παναγίας. (ζ).— κατοφές της Παναγίας και του Καθολικού. (η).— κατά μήκος τομή του Καθολικού. (θ).— κατά μήκος τομή του «χώρου» «Λ». (κ).— κατοφή της Κριπτής. (λ).— κατοφή του «χώρου» «Λ».

3. Το συγκρότημα Καθολικού και Παναγίας, από τα Α., όπως το στενίξει κανείς όταν εισέρχεται από την Α. πύλη (αρχαία).

γίνει δεκτό ως ένδειξη κωνσταντινουπολίτικης επιρροής. Αντιθέτως, τα μορφολογικά στοιχεία των όψεων (εικ. 4), όπως οι ημιεξαγωνικές αφίδες, η πλινθοπερίβλητος τοιχοδομία, τα διακοσμητικά ενσωματωμένα τούβλα, που ονομάζομε ψευδοκουφικά, οι οδοντωτές ταινίες, είναι χαρακτηριστικά της ναοδομίας του ελλαδικού χώρου κατά τους 11ο και 12ο αι. Άλλα επίσης ελλαδικά χαρακτηριστικά είναι αφενός ο Αθηναϊκός λεγόμενος τύπος τρούλλου (εικ. 5) και αφετέρου η ήδη αναφερθείσα δικιόνιος λιτή, που θα μας απασχολήσει ιδιαίτερω κατά την ανάπτυξη του θέματος. Το Καθολικό είναι η μεγαλύτερη και καλύτερα διατηρημένη βυζαντινή εκκλησία στον ελλαδικό χώρο (εικ. 6). Ανήκει στον εσφαλμένως λεγόμενο οκταγωνικό τύπο – που ορθότερα θα έπρεπε να ονομάζεται: σταυροειδής εγγεγραμμένος, με ευρύ τρούλλο, περιφερειακός οκτασθραϊκό. Έχει χαρακτηριστικά εξωτερικώς μεν το σχετικά μεγάλο και επιβλητικό μέγεθος, ενώ στο εσωτερικό παρουσιάζει ενιαίο και ασιάρθρωτο χώρο, που καλύπτεται με τον ευρύ τρούλλο. Ο ενιαίος εσωτερικός χώρος προσφέρειται ιδιαίτερω για την ανάδειξη διακοσμησης με ψηφιδωτά, στοιχείο που θα

πρέπει να έπαιξε αποφασιστικό ρόλο κατά την επιλογή αυτού του τύπου ναού για ένα κτήριο, που καλόγεροι και αυτοκράτορες φιλοδοξούσαν να διακοσμήσουν και να αναδείξουν ως μοναδικό στην Ελλάδα.

Τα υλικά δομής των εξωτερικών τοίχων του Καθολικού (εικ. 7) συνίστανται κυρίως από μεγάλους αρχαίους δόμους που συνδυάζονται με κοινές βυζαντινές πλίνθινα τρίλοβα παράθυρα με πλίνθινα τόξα εκκινούν από το δάπεδο, επαναλαμβάνονται στους ορόφους, λεπτή διατομή. Μεγάλη αναλαμβάνονται με στηθαία με ανάγλυφες παραστάσεις, στοιχεία που θεωρούνται κωνσταντινουπολίτικα. Εν τούτοις η εν γένει μικτή λίθινη τοιχοδομία, τα τριγωνικά αετώματα των κεραιών, οι δικλινείς στέγες και οι σιδηρές αναλογίες αποτελούν χαρακτηριστικά της ελλαδικής ρυθμολογίας. Το εσωτερικό του Καθολικού είναι σε πολύ καλή κατάσταση και προσφέρει καλύτερα από κάθε άλλο μνημείο το ζωντανό παρόν ενός βυζαντινού ναού της εποχής του. Η ωραία εγχρωμη αναπαράσταση του εσωτερικού χώρου (εικ. 8) παρουσιάζει τη μαρμαρεπένδυση στην κατώτερη ζώνη και την ψηφιδωτή διακόσμηση στους θόλους. Επίσης και το

δάπεδο (εικ. 9) είναι στρωμένο σε γεωμετρικούς συνδυασμούς από μεγάλες πλάκες χρωματιστών μαρμάρων – τα διάχωρα – και διακοσμητικών πλαισίων από ορισ sectile, ακολουθώντας ένα γεωτικό ρυθμό των μέσων περίπου του 11ου αι.⁴

Β. Οι μέχρι σήμερα επιστημονικές παρατηρήσεις

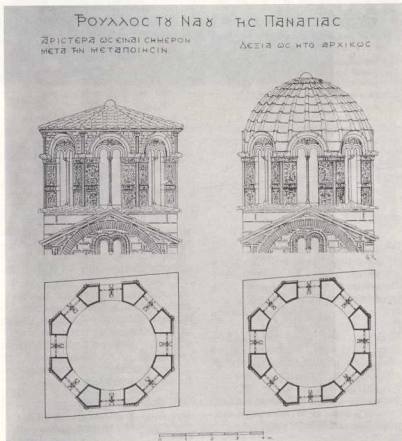
Γραπτές πηγές σχετικές με την Μονή και την αρχιτεκτονική της Ιστορία είναι, κατ' αρχάς, ο ΒΙΟΣ του Οσίου Λουκά⁵, που, όπως προκύπτει από τα συμπεράσματα της παρούσης έρευνας, πρέπει να έχει συνταχθεί μεταξύ των ετών 966 - 997 (βλ. πιο κάτω, §Δ', 4). Το σημαντικό αυτό αγιολογικό κείμενο περιγράφει το βίο και τα θαύματα του Οσίου Λουκά του Νέου και αναδεικνύει την προσωπικότητα αυτού που θεωρήθηκε «Λουκάς ο θαυμάσιος, τὸ τῆς Ἑλλάδος ἐγκαλλώπιμα, ὁ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀσκήσεως γενναίος ἀγωνιστής»⁶. Το κείμενο αυτό θεωρεῖται από τους ειδικούς ως αξιόπιστο και παρέχει πληροφωρίες για την εν γένει κατάσταση στη νότια Ελλάδα κατά τα μέσα του 10ου αι., με τη φτώχεια της,

4. Η ανατολική όψη της Παναγίας.

τις επιδρομές των Βουλγάρων και Ουγγρών και την καταδυνάστευση των πληθυσμών. Επίσης, από τις γλαφυρές σελίδες του ανακτύπου βιογραφικά στοιχεία για τον Όσιο, για τη γέννησή του στο Καστόριον της Φωκίδος, τους σημερινούς Δελφούς, περί το 896, και για το θάνατό του μέσα στο κελί του στις 7 Φεβρουαρίου του 953⁹. Το κείμενο παρέχει ακόμη αυτό που μας ενδιαφέρει, πληροφορίες για την ανοικοδόμηση, ζωτός του Οσίου, του πρώτου ναού της Αγίας Βαρβάρας, περί το 946, δίπλα στο κελί του, ως δωρεάς του Κρηνίτη, στρατηγού του Θεόματος Ελλάδος, επίσης δε κατά τα χρόνια αμέσως μετά το θάνατό του, τις διαρρυθμίσεις περί τον τάφο του και την ανέγερση δεύτερου πολυτελέστατου ναού που κατονομάζει ως *Ευκτήριον εν σχήματι σταυρού*⁹.

Άλλες γραπτές πηγές είναι *Υπομνήματα*, που δημοσιεύει ο Γ. Κρέμος⁹, και τα οποία περιγράφουν την ανοικοδόμηση του *Ευκτηρίου* ως δωρεάς του Ρωμανού του Β', εις ένδειξη ευγνωμοσύνης του τελευταίου προς τον Όσιο, διότι προφήτησε την ανακατάληψη της Κρήτης επί της βασιλείας του. Οι πηγές αυτές χρονολογούν την αποπεράτωση του *Ευκτηρίου* εις τα 966. Επίσης μνημονεύουν την κατασκευή ενός ακόμη ναού, του ναού της *Παναγίας*, ολίγα χρόνια αργότερα, με δωρεά της Θεοφανώς, συζύγου του Ρωμανού, *διαφόρου από την υπό του μεγάλου κτισθείσαν*. Ο Κρέμος δημοσιεύει επίσης ακολουθίες, κανόνες και μνημογράφημα, που παρέχουν πληροφορίες για την οριστική μετακομική του λειψάνου του Οσίου και οδηγούν στην πιθανή χρονολόγηση της καίριας αυτής ιεροτελεστίας¹⁰. Άλλη ακόμη πηγή είναι η κατάθεση του Κυριακού του Αγκωνίτου (1391 - 1453), που επισκέφθηκε τη Μονή το 1436 και βεβαιώνει, όπως ο ίδιος διάβασε σ' έναν αρχαίο κώδικα της Μονής, ότι «ο ναός του Μοναχού Λουκά, ιδρύθηκε από τον Αυτοκράτορα Μονομάχο»¹¹. Εξάλλου, από την αρχή των νεότερων χρόνων το συγκρότημα του Οσίου Λουκά προκάλεσε διεθνώς το ενδιαφέρον και το θαυμασμό των φιλοτέχνων και των ιστορικών¹². Πριν από εκατό χρόνια, το 1890, οι Άγγλοι αρχιτέκτονες R.W. Schultz και S.H. Barnsley, εμελέτησαν με ιδιαίτερη ευσυνειδησία το συγκρότημα. Η μελέτη τους αποτελεί ακόμη το βασικό έργο αναφοράς για την αρχιτεκτονική του μνημείου¹³.

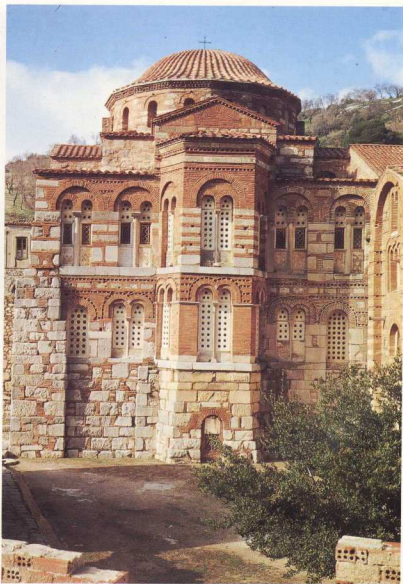

5. α.- Ο τρούλλος της Παναγίας όπως είναι σήμερα. β.- Αναπαράσταση της αρχικής μορφής από τον ΣΤΙΚΑ, (Ε. Το Οικδομορμικόν Χρονικόν κλπ.).

Έκτοτε, και κατά το πρώτο τρίτο του 20ού αι., οι τότε εξέχοντες βυζαντινολόγοι¹⁴ προσπάθησαν να μελετήσουν το μνημείο είτε απευθείας είτε λόγω συγγενών μελετών τους και να το τοποθετήσουν στο πλαίσιο της μεσοβυζαντινής τέχνης, χωρίς όμως συστηματικές έρευνες καθ' όσον αφορά εις την αρχιτεκτονική. Από την εποχή όμως του Μεσοπολέμου η γενικότερη ανάπτυξη των Βυζαντινών Σπουδών και ειδικώς η μελέτη της αρχιτεκτονικής των μνημείων του ελλαδικού χώρου συνετέλεσαν ώστε να παρουσιασθούν δημοσιεύματα που διερευνούν ειδικά προβλήματα του μνημείου¹⁵.

Έως το 1964 ήταν αποδεκτό ότι ο μεγάλος ναός ήταν αρχαιότερος από το μικρό και η διεθνής επιστημονική άποψη χρονολογούσε και τους δύο ναούς στον 11ο αι. Εν τούτοις, το έτος εκείνο η Αρχαιολογική Υπηρεσία είχε την τύχη να αποκαλύψει δύο πολύ σημαντικές διαμορφώσεις¹⁶, αφενός στη βόρεια κεραία του Καθολικού, κάτω από την ορθομαρμάριση, αποκαλύφθηκε μια παλαιότερη νηπογραφία (εικ. 2, «ζ», σημείο «F», εικ. 10) επάνω στον δυτικό τοίχο της Παναγίας, όπως επίσης και ένα τόξο «Τ» προεκτάσεως αυτού του τοίχου προς Ν., που αποδείκνυαν ότι η Παναγία εισχωρούσε μέσα στο Καθολικό. Αφετέρου, στο υπερώο του Β.Α. διαμερίσματος, μετά από ανασκαφή του δαπέδου, αποκαλύφθηκε ότι ο Ν. τοίχος της Παναγίας εκτείνεται προς Δ., μέσα στο σώμα του Καθολικού! (εικ. 20). Τα δύο αυτά νέα στοιχεία απέδειξαν ότι η Παναγία προηγείται δομικώς, και άρα χρονολογικώς, του Καθολικού, με αποτέλεσμα να αναθεωρηθούν τα έως τότε ισχύοντα.

Παρ' όλα τα νέα αυτά δεδομένα, η πιθανή διαδρομή του συγκροτήματος διατηρούσε κάποιαν ασάφεια. Οι πλείστοι συγγραφείς, πλην του Κρέμου¹⁷, ανούσιων, παραλείπουν ή παρέρχονται με γενικόχρηστες την αρχική φάση, που περιγράφεται εν τούτοις στον ΒΙΟ, και θεωρούν τους δύο υπάρχοντες ναούς ως αυτοίς νέα έργα που έχουν ανεγερθεί εξ' υπαρχής· αυτά δε χωρίς αρχιτεκτονική ή τοπογραφικά επιχειρήματα, αλλά με απλές υποθέσεις. Οι πλείστοι υπονοούν και μόνον οι Κρέμος, Schultz και Barnsley, Grabar, Χατζηδόμκις, Στίκας και Πάλλας διαβλέπουν ότι από την πρώτη περίοδο των δομικών εργασιών, δηλαδή από το 955 και πέρα, οργα-

6. Ανατολική όψη του Καθολικού.

νώθηκε ένα ζεύγος ναών—όχι πάντοτε των ιδίων— που εξυπηρετούσε συνεχώς την προσκυνηματική αποστολή του μοναστηριακού ιδρύματος.

Γ. Η δομική έρευνα

Γ.1. Παρατηρήσεις στην Λιτή

(α'). Στον εσωτερικό δυτικό τοίχο της δυτικής κεραίας του ναού της Παναγίας διακρίνονται ίχνη ενός μεγάλου ορθογωνικού ανοίγματος «1-α-1», σήμερα φραγμένου (εικ. 2, «α», «β», εικ. 11). Μπορούν να προβληθούν δύο υποθέσεις: ότι πρόκειται για το απομείνον πλαίσιο ενός ανοίγματος, δίλοθου ή τρίλοθου, που από τα κατηχούμενα ενός στενού νάρθηκα ανοιγόταν προς το ναό (εικ. 2, «β»), διάταξη γνωστή από παραδειγματικά περίοιο σύγχρονα με την Παναγία, όπως στο Βατοπέδι (985;) ¹⁸ (εικ. 2, «δ») ή, κατά δεύτερη εκδοχή, ότι υπεράνω

ενός μονώροφου χαμηλού νάρθηκα υπήρχε ένα δίλοθο ή τρίλοθο ανοίγμα του κυρίως ναού προς το ύπαιθρο. Και στις δύο περιπτώσεις—δηλαδή στενός νάρθηκας μονώροφος ή διάωροφος— η κατωτάτη στάθμη «α» του ανοίγματος «1-α-1» (εικ. 2, «β») θα όριζε τη στάθμη του δαπέδου των αρχικών κατηχουμένων ή θα «έβλεπε» υπεράνω της στέγης του υποιθέμενου μονώροφου νάρθηκα. Εν τούτοις, η κατωτάτη στάθμη «α» του εν λόγω ανοίγματος ευρισκείται σήμερα χαμηλότερα από τα σταυροθόλια της Λιτής, γεγονός που υποδεικνύει ότι τα σταυροθόλια ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση, όταν η υπάρχουσα Λιτή αντικατέστησε έναν προγενέστερο στενό νάρθηκα.

(β'). Στο βόρειο εξωτερικό τοίχο της Λιτής (εικ. 2, «ζ», εικ. 12, εικ. 14) υπάρχει ένα φραγμένο άνοιγμα θύρας «Δ-Α» που παρουσιάζει μια φανερή διαφορά δομής μεταξύ των δύο σταθμών. Ο ανα-

7. Τμήμα νότιας όψης του Καθολικού.

τολικός «Α» είναι χτισμένος ισχυρά, με ογκώδεις γωνιολίθους, που έχουν διατηρηθεί στο κατώτερο τμήμα του. Αντιθέτως, ο δυτικός σταθμός «Δ» είναι χτισμένος με προχειρότητα. Δεδομένου ότι το θυραίο αυτό άνοιγμα αντιστοιχεί στο ανατολικό εγκάρσιο κλίτος της Λιτής, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το αρχικό κτήριο τερματιζόταν στην ακμή «Α», που αποτελούσε τη Β.Δ. γωνία του.

Τότε όμως ο νάρθηκας αυτού του υποπιεμένου κτηρίου θα κατελάμβανε μόνο το χώρο του ανατολικού εγκάρσιου κλίτους της Λιτής και θα ήταν ως εκ τούτου στενός (εικ. 2, «θ»). Εξάλλου, η Β.Δ. γωνία της Λιτής (εικ. 2, «ζ», σημείο Γ, εικ. 13) είναι χτισμένη με τρόπο πρόχειρο και ανορθόδοξο, όπως αποδεικνύεται από την τυχαία τοιχοποιία, κυρίως όμως από την τοποθέτηση στη γωνία «Γ» όχι ισχυρών γωνιολίθων, αλλά ενός ραδιού κορμού κίονος, σε δεύτερη χρήση, δηλαδή του δομι-

κού στοιχείου του πλέον ακατάλληλου για τη στερεότητα μιας γωνίας κτηρίου¹⁹.

(γ) Εάν τώρα επεκτείνει κανείς την εξέταση στο εσωτερικό της Λιτής (εικ. 2, «γ»), θα παρατηρηθεί ότι τα δύο υφαφιδία «Υα» και «Υβ», που υποθασάζουν τα ακραία (βόρειο και νότιο) τόξα τα οποία στηρίζουν τα τυφλά τόξα των ανατολικών σταυροθολίων της Λιτής, εφίσκονται αρκετά χαμηλά και πάντως χαμηλότερα από τα αντίστοιχα δυτικά «Υδ» και «Υε». Συνεπώς τα δύο ανατολικά υφαφιδία εσθίριζαν μια προγενέστερη κάλυψη του χώρου, θολωτή ή άλλη, που θα ήταν χαμηλότερη από τα σημερινά σταυροθόλια.

(δ) Η Λιτή έχει δύο θυραία ανοίγματα στο νότιο τοίχο της (εικ. 2). Το ανατολικό άνοιγμα «Θ» προς τη Λιτή περιλαμβάνει ένα θύρωμα και κατώφλιο από μάρμαρο «Χασαμπάλης» (verde apico), εξαιρετικής ποιότητας και με διατομές κυματιών χαρακτηριστικές του

10ου αι. (εικ. 15). Το θυραίο αυτό άνοιγμα πιθανώς θα ανήκε εξαρχής στο νότιο τοίχο του στενού νάρθηκα, καθώς είναι παρόμοιο με αντίστοιχα θυραία ανοίγματα των ναών του 10ου αι.²⁰

(ε) Οι θύρες «Θ» και «Ζ-Η» (εικ. 2, «ζ», «θ») οδηγούν σήμερα από τη Λιτή στο λεγόμενο καταχρηστικώς «Β.Α. διαμέρισμα» του Καθολικού. Εξαρχής πρέπει να τονισθεί ότι ο χώρος αυτός ουδέποτε υπήρξε τμήμα του Καθολικού. Όπως θα εξηγηθεί κατά την ανάπτυξη του θέματος, όταν ήρθε η ώρα να ανεγερθεί το Καθολικό, ο χώρος αυτός υπήρχε ήδη, τον σεβάστηκαν, διατήρησαν τη λειτουργία του και απλώς τον εκάλυψαν με το Β.Α. υπερώο.

Ο στενόμακρος αυτός χώρος χωρίζεται σε δύο τμήματα η δε διαίρεση αυτή διαφαίνεται από την παρουσία ενός ενδιάμεσου μεταγενέστερου τοξωτού τοιχίσματος. Εξ αυτών, το δυτικό είναι πιο προσεγγμένο και θα το ονομάσομε προσωρινώς «χώρο» «Α», ως παράρτημα της Λιτής και ως περιέχον την Λάρνακα. Το δάπεδο του δυτικού αυτού τμήματος «Α» είναι μαρμάρينو με opus sectile, όμοιο με εκείνο της Παναγίας και του Καθολικού, καλύπτεται δε από δύο τόξα που υποθασάζουν σταυροθόλιο και φέρει ναυογραφίες. Το ανατολικό τμήμα έχει δάπεδο πλακόστρωτο με κλίση προς τα ανατολικά, όπου υψηλό τοξωτό θυραίο άνοιγμα «Ε», σήμερα φραγμένο, καλύπτεται δε με σταυροθόλιο, επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα που δείχνει ότι δεν καλύφθηκε ποτέ με ναυογραφίες²¹. Αυτό το λιθίνο εκκλημένο πλακόστρωτο μαρτυρεί ότι, παλαιότερα, το ανατολικό τμήμα του λεγομένου «Β.Α. διαμερίσματος» ήταν υπαίθριος διάδρομος, που εξυπηρετούσε την κυκλοφορία προς τη θύρα «Θ» όχι μόνο πριν από την ανέγερση του Καθολικού αλλά και από τον καιρό του αρχικού ναού με το στενό νάρθηκα²².

(στ) Καθ' όσον αφορά, τώρα, εις το άνοιγμα «Ζ-Η», τούτο είναι φαρδύτερο και υψηλότερο από τη θύρα «Θ» και φαίνεται ότι δεν δούλεψε ποτέ μαρμάρينو ή άλλο θυραίο πλαίσιο (εικ. 2, «ζ», «θ», εικ. 16). Οι δύο σταθμοί του, «Ζ» και «Η», είναι χτισμένοι με μεγάλους πελεκητούς γωνιολίθους, κατά τον τρόπο που διαμορφώνονται οι γωνίες των κτηρίων, το δε δομικό σύστημα ακολουθεί το πλινθονερίβητο του νότιου τοίχου της Παναγίας. Η παρουσία αυτού του ανοίγματος στο σημείο αυτό, οι

8. Εσωτερικό του Καθολικού, σχέδιο μαρμαρέπνδυσης και ψηφιδωτών από Schultz & Barnsley, πιν. 4.

μεγάλες διαστάσεις του και η έλλειψη θυραίου πλαισίου μαρτυρούν ότι είχε ως προορισμό την άνετη, άμεση και συνεχή επικοινωνία μεταξύ της Λιτής και του «χώρου» «Α».

Γ.2. Παρατηρήσεις στον Ναό της Παναγίας (ζ'). Στο ναό της Παναγίας επισημαίνονται ενδείξεις που υποδεικνύουν όχι μόνο την αναφερθείσα διεύρυνση του αρχικού ναού προς τα δυτικά, αλλά κυρίως μια διασκευή του όλου παλαιού κτηρίου, περιορισμένη ή εκτεταμένη, ή ακόμη και μια νέα ανοικοδόμηση. Οι δραστηριότητες αυτές θα πρέπει να είχαν ως αποτέλεσμα τη μετατροπή της αρχικής Αγίας Βαρβάρας στη σημερινή Παναγία και τη δημιουργία του παραρτηματός της, του «χώρου» «Α» (1). Συμφωνώντας με την άποψη των

Schultz και Barnsley (εικ. 2, «ζ»), που θεωρείται ακόμη ως ισχύουσα, ο νότιος τοίχος της Παναγίας φαίνεται ελαφρώς παχύτερος από το βόρειο. Εάν αυτή η λεπτομέρεια ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, θα μπορούσε να οδηγήσει στις εξής υποθέσεις: ή ότι πρόκειται για μια μεταγενέστερη επένδυση μιας προϋπάρχουσας κατασκευής ή ότι πρόκειται για ένα νέο τοίχο παχύτερο λόγω της πλούσιας αρχιτεκτονικής διακόσμησης.²³ (2). Η χαμηλή κεντρική περιοχή «Α» του βόρειου τοίχου της Παναγίας (εικ. 14) είναι χτισμένη με λιθοδομή ελάχιστα περιποιημένη και φέρνει στη μνήμη μας την ολιγόακρια των μνημείων²⁴ που προηγούνται της μεθοδικής αρχιτεκτονικής της Νότιας Ελλάδος, κατά τους 11ο και 12ο αι. Η χαμηλή αυτή περιοχή

«Α» τερματίζεται προς τα ανατολικά σε έναν ορθοστάτη «ο» από λευκό μάρμαρο. Η λιθοδομή «β» ανατολικά του ορθοστάτη «ο», έως τη Β.Α. ακμή του σημερινού κτηρίου, αποτελείται από πελεκητούς πωρολίθους, πλινθοπεριβλήτους, δηλαδή παρουσιάζει ένα δομικό σύστημα όμοιο με εκείνο των υφαιών όψεων, ανατολικής και νότιας, του μνημείου, αλλά σαφώς λιγότερο περιποιημένο και χωρίς ψευδοκουφικές διακοσμήσεις. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στη λιθοδομή της χαμηλής περιοχής «Α» έχει χρησιμοποιηθεί κόνιαμα υπόλευκο (εικ. 17), δείγμα παρμένο από το σημείο «α» αντίθετως, στη λιθοδομή της περιοχής «β» έχει χρησιμοποιηθεί κόνιαμα διαφορετικό, χαρακτηριστικό για τους κόκκους μαύρης άμμου που πε-

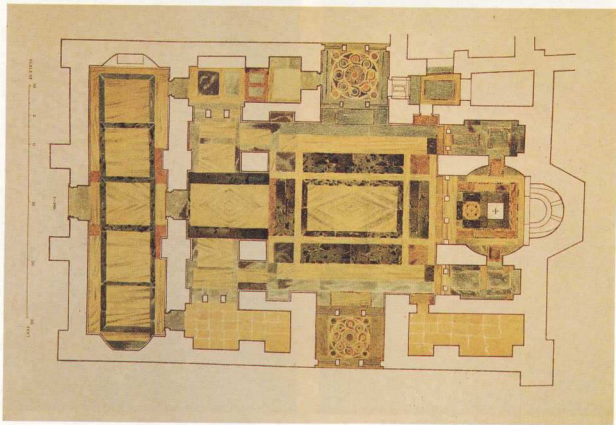
ριέχει. Ας σημειωθεί ότι το τελευταίο αυτό κόνιαμα είναι όμοιο με εκείνο του δυτικού τοίχου της Λιτής, όπου τούτο είναι ορατό (εικ. 2, «ε», περιοχή «Δ»), που ανήκει στη φάση προσθήκης της Λιτής. Υπάρχουν λοιπόν σοβαρές ενδείξεις ότι ένα παλαιότερο κτήριο, αναμφισβήτως η αρχική Αγία Βαρβάρα, επεκτάθηκε προς Δ. και Α. και επενδύθηκε ή ανακατασκευάστηκε στους τρεις εμφανέστερους τοίχους (ανατολικό, μεσημβρινό, δυτικό) με μία πολυτελή τοιχοδομία πλινθοπερίβλητη και διακοσμημένη, χαρακτηριστική του 11ου αι. Τούτο, για την ανάδειξη του μνημείου με μια πρόθεση, ας επιτραπεί ο όρος, σκηνογραφική.

(η) Τη χρονολογική τοποθέτηση του κτηρίου βάσει της ρυθμολογίας του βοηθεί η εξέταση του τρούλλου (εικ. 5, εικ. 18)²⁵. Η «αθηναϊκού τύπου» μορφολογία του και η παρουσία πεταλοειδών τόξων²⁶ δεν είναι δυνατόν παρά πολύ δύσκολα να γίνουν δεκτά ως ανήκοντα στα μέσα του 10ου αι.²⁷ Επίσης, εσωτερικά ο τρούλλος είναι χτισμένος με ορθογωνισμένους πωρολίθους, ενώ γενικώς θεωρείται ότι οι τρούλλοι προ του

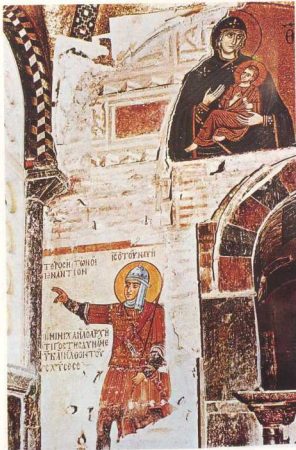
έτους 1000 δεν χρησιμοποιούν πελεκητές πέτρες²⁸. (θ) Μια λεπτομερής εξέταση του γλυπτικού διακόσμου, όπως π.χ. στους αμφικιονίσκους του παρθύρου του ιερού (εικ. 19, «α», «β»), θα αποκαλύψει μια αξιοσημείωτη λεπτομέρεια: Πρόκειται για τη διακόσμηση των επιθημάτων, όπου έχουν χρησιμοποιηθεί δύο διαφορετικές τεχνικές αναγλύφου. Η πρώτη χρησιμοποιεί έργα ανάγλυφα για να παραστήσει πλούσιους τρισδιάστατους ρόδακες, που ακολουθούν την, ας πούμε, «κλασική» τεχνική των μεσοβυζαντινών μοτίβων. Η δεύτερη χρησιμοποιεί την έγγλυφη τεχνική, πιθανότατα για να χρησιμεύσει το έγγλυμμα στην ενδεικτική τεχνική της κηρομαστίχης. Και το μεν βάθος των έγγλυμάτων είναι κακοδουλεμένα, έστω διότι θα σκεπάζονταν τελικά με την κηρομαστίχη τα περιγράμμά τους όμως είναι απαράδεκτως άτεχνα· επιπλέον, είναι «στριμωγμένα» από απόψεως συνθέσεως, ώστε να «χωρέσουν» σε χώρο που δεν τους ανήκει. Η συνύπαρξη αυτή οδηγεί αναγκαστικά σε δύο διαφορετικές χρονολογήσεις καθ' όσον αφορά εις

μερικά, τουλάχιστον, μέλη του γλυπτικού διακόσμου της Παναγίας αλλά, κατ' επέκταση, και για την αρχιτεκτονική της²⁹.

Γ.3. Παρατηρήσεις στο «χώρο» «Α»
(ι). Έχει ήδη αναφερθεί ότι κατά τη διάρκεια των επισκευών του 1964 αφαιρέθηκαν οι πλάκες της ορθομαρμαρώσεως στον ανατολικό τοίχο της θόρειας κεραίας του Καθολικού, που είναι συγχρόνως ο δυτικός τοίχος του «χώρου» «Α» (εικ. 2, «ζ», τόξο «Τ», εικ. 10). Τότε αποκαλύφθηκε ότι ο τοίχος αυτός φέρει άνοιγμα τόξου «Τ», ότι προεκτείνει την πρόσοψη της Λιτής προς νότον και ότι είναι χτισμένος με την ίδια χαρακτηριστική πλινθοπερίβλητη τοιχοδομία της Παναγίας. Ο τοίχος αυτός φέρει επίσης υπολείμματα ναυτογραφίας που εικονίζουν τον Ιησού του Ναυή (εικ. 10). Η ομοιότητα της τοιχοδομίας και η χωρίς αρμό προέκταση προς νότον αποδεικνύει ότι ο «χώρος» «Α» πρέπει να χτίστηκε συγχρόνως με τη Λιτή, κατά την αναμόρφωση του αρχαιότερου ναού και τη μετατροπή του στη σημερινή Παναγία. Η ύπαρξη του «χώρου» «Α», προσηρτημένου στη Λιτή της Παναγίας ήδη πριν από την ανέγερση

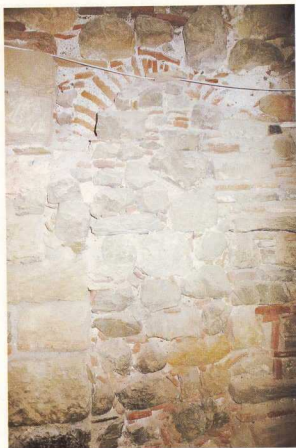
9. Δάπεδο του Καθολικού. Σχέδιο Schultz & Barnsley, niv. 30.

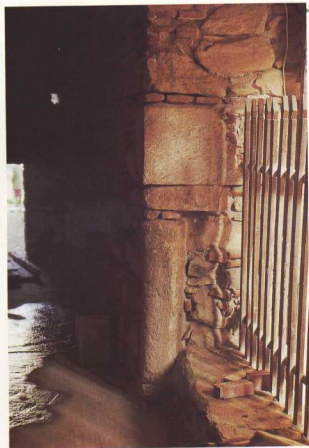
10. Η τοιχογραφία του Ιησού του Ναυή, όπως αποκαλύφθηκε κάτω από την ορθογώνια κρήνη του Α. τοίχου της Β. κεραιάς του Καθολικού.

11. Ο Δ. τοίχος της Δ. κεραιάς της Παναγίας. Φαίνονται καθαρά τα ίχνη του ανοιγματος ι-σθ.

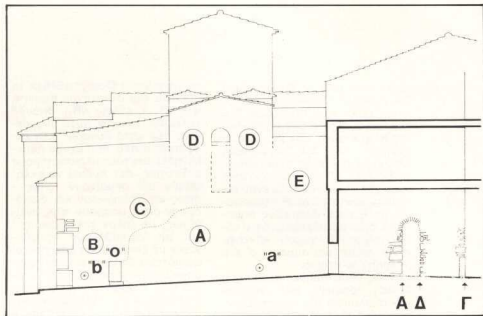

12. Ο Β. τοίχος της Αγίας. Φαίνεται το άνοιγμα Δ-Α.

13. Β.Δ. γωνία της Αγίας. Διαμόρφωση της γωνίας με ραβδό κορμό κίονος, σύστημα απρόσφορο.

του Καθολικού, έχει επισημανθεί από πολλούς ερευνητές. Ο κ. Grabar αναγνωρίζει ένα παρεκκλήσιο επιτύμβιο και μνημοσύνου³⁰, ο κ. Πάλλας διαβλέπει έναν τοξωτό χώρο (Bogenhalle)³¹, ο Στίκας ένα νότιο «προστώον» της Λιτής³², ο δε Συγγιόπουλος τον θεωρεί ως τμήμα παρεκκλησίου που ανήκε στο αρχικό Ευκτήριον³³ (ια). Ο «χώρος» «Α» ορίζεται από τα εξής δεδομένα: (1). Σε κάτοψη, από το μαρμάρινο δάπεδο opus sectile (εικ. 9). (2). Σε άνοψη, από τα υψοψίδια, τα τόξα και το σταυροβόλιο. Ανεφέρθη ήδη ότι ο νότιος τοίχος του ναού της Παναγίας συνεχιζόταν αυτοόσιος προς τα δυτικά και ότι επάνω του ήρθε να ακουμπήσει το Καθολικό. Κατά τις εργασίες όμως εκείνες φαινόταν ότι δεν επισημάνθηκαν τρία στοιχεία σημαντικά (εικ. 2, «Β», εικ. 20): αφενός, εντελώς αριστερά της οδοντωτής ταινίας, ένα σπασμένο διάτριο (ματικό) τούβλο δείχνει πως ήταν τοποθετημένο για ένα τοίχο που θα ήταν κάβητος προς το Ν. τοίχο της Παναγίας' αφετέρου, στο ίδιο σημείο, οι πυρόλιθοι κάτω από την

14. Σχέδιο Β. τοίχου της Παναγίας.

οδοντωτή ταινία σταματούν εκεί και δεν συνεχίζονται προς τα αριστερά (δυτικά) τέλος, φαίνεται καθαρά στον τελευταίο πυρόλιθο αριστερά μια κατακόρυφη χαρακιά με οξύ όργανο. Με ακριβείς μετρήσεις ελέγχεται ότι η χαρακιά αυτή συμπίπτει κατακορύφως με το ανατολικό άκρο του ανατο-

λικού υψοψιδίου, στο ισόγειο. Στο σημείο λοιπόν αυτό εκάμπτετο η οδοντωτή ταινία, όπως και ο τοίχος της Παναγίας, προς νότον. Έτσι ορίζεται ασφαλώς η ανατολική πρόσοψη του «χώρου» «Α». (ιβ). Κατά τις ίδιες αυτές αναστηλωτικές εργασίες δεν αφαιρέθη-καν πλάκες της ορθομαρμαρ-

15. Το θύραμα «Θ».

16. Το άνοιγμα «ΖΗ».

σεως μόνο από το δυτικό τοίχο του «χώρου» «Α» αλλά και από το νότιο τοίχο του, που όμως δεν παρουσιάζει τοιχοδομία πλινθοπεριβλήτο αλλά απλή³⁴. Άρα ο «χώρος» «Α» δεν παρουσιάζει ελεύθερη πρόσφυση προς νότον, το δε τόξο «Τ» (εικ. 2, «ζ») είχε στηρίχθει προς νότον σε έναν τότε υπάρχοντα τοίχο. Η πληροφορία αυτή είναι ιδιαίτερος σημαντική, διότι καταδεικνύει ότι ο νότιος τοίχος του «χώρου» «Α» ανάγεται, ακόμη και σήμερα, σ' ένα παλαιότερο κτήριο.

(ιγ'). Ας παρατηρηθεί τώρα ότι η δυτική πρόσφυση του «χώρου» «Α» ακολουθεί τον προσανατολισμό του Καθολικού και παρουσιάζει μια απόκλιση «δ», ελάχιστη αλλά υπάρχουσα, σε σχέση με τη δυτική πρόσφυση της Λίτης (εικ. 2, «ζ»). Εν τούτοις ήδη πριν από την ανέγερση του Καθολικού, εφόσον εμφανίζεται στη δυτική πρόσφυση του «χώρου» «Α», που ανήκει στην περίοδο της αναμόρφωσης της Αγίας Βαρβάρας - Παναγίας. Είναι προφανές ότι τούτο συνέβη διότι η δυτική πρόσφυση του «χώρου» «Α» χρησιμοποιήσε ως θεμέλιο υπάρχοντα τοίχο της Κρύπτης, όπου παρουσιάζεται επίσης η ίδια απόκλιση.

Γ. 4. Πληροφορίες για το αρχικό συγκρότημα

(ιδ'). Κατά τον ΒΙΟ του Οσίου, δύο χρόνια μετά το θάνατό του, δηλαδή από το έτος 955 και πέρα, *ένοιον αυτού φοιτητών τον αρχικό ναό της Αγίας Βαρβάρας*, που εί-

χε ανεγείρει ο Όσιος το 946 με τη βοήθεια του στρατηγού Κρήνιτη (εικ. 21, Α, κτήριο ΑΒ₁), *σπουδή τελειούσι κόσμον αὐτῷ περιθέ- ντες τὸν κατὰ δύναμιν*³⁵. Οι εκφράσεις αυτές, που έχουν παρεξηγηθεί από τους περισσότερους μελετητές, δεν πρέπει να εκληφθούν ότι σημαίνουν: *ὅπως - ὅπως ἀποτελειώνουν και διακοσμοῦν ὅπως μπορούν, ἀλλ' ἀντιθέτως, με ζήλον τελειοποιούν*³⁶ και την περιβάλλουν «περιθέ- ντες» με διακόσμηση όσο γίνεται ωραιότερη, ώστε να την καταστήσουν ἔργο τέχνης (εικ. 21, Β, κτήριο ΑΒ₂). Η ιδιαίτερη μνεία για τη διακόσμηση της Αγίας Βαρβάρας σ' ένα κείμενο τόσο σφιχτό όσο ο ΒΙΟΣ πρέπει να μας μεταφέρει την πλούσια χρήση ζωγραφικής και γλυπτικής και μια σχετικά μακρὰ περίοδο έργων. *Ἐπειτα δε, συνεχίζει ο ΒΙΟΣ, και αὐτὸ δὴ τὸ κελλίον, ἐν ὧπερ ὁ τοῦ μεγάλου τάφος, τῆς προτέρας μεταβάλλουσιον ὕψεως, εἰς ἱερὸν εὐκτήριον ἐν σταυρικῷ τῷ σχήματι παγκάλως μεταποιούσιν*³⁷ (εικ. 21, Β, κτήριο Εὔ). Ἐτσι, λοιπόν, μετά το 955 ἕνα αρχικό συγκρότημα δύο ναῶν ἄρχισε να διαφοροώνεται ως κέντρο προσκυνήσεως. Ο ἕνας θα ἦταν ἡ Αγία Βαρβάρα (ΑΒ₁), ναός με *στέυον νάρθηκα*, που θρισκόταν στο ἴδιο μέρος όπου η σημερινή Παναγία. Ο δεύτερος, το Εὐκτήριον του ΒΙΟΥ, θα ἔπρεπε να ἦταν ἕνα *επιτάφιον* σταυροειδές *μαρτύριον* που, ακολουθώντας, πιθανῶς, ἕνα σχῆμα της παραδόσεως³⁸, θα ἔπρεπε να ἦταν

διώροφο, με ναό προσκυνηματικό στον ὄροφο και κρύπτη τὸ υπόγειο, με τον τάφο του Οσίου διαμορφωμένον τὸν σημείο όπου ξεψύχησε³⁹ (εικ. 21, Β, σημείο «Τ»). Τα Εὐκτήρια-μαρτύρια αὐτά συνήθως ἦταν προσηρτημένα σε μεγαλύτερο ναό⁴⁰. Στὸ πρώτο συγκρότημα του Οσίου Λουκά ἡ σχέση αὐτὴ ολοκληρώθηκε με την ανέγερση του διώροφου σταυροειδούς Εὐκτηρίου δίπλα στην Αγία Βαρβάρα, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ὅστε να περιλαμβάνει τον τάφο στην ὀρθή θέση, ὅπως στην κρύπτη του. Η θέση αὐτὴ, δηλαδή ἡ θέρεια κεραία του σταυροειδούς αρχικής κρύπτης, θα κατελάμβανε τὸ χώρο του αρχικού κελιῶ του Οσίου, που, λίγο μετά τὸ θάνατο του τελευταίου, διαμορφώθηκε ἀπὸ τον Κοσμόν τον Παφλαγόνα εἰς *Μνήμα*⁴¹ (εικ. 21, Β).

Γ.5. Παρατηρήσεις στην Κρύπτη

(ιε'). Με τὸ ἴδιο οκεπίο θα παρατηρηθεῖ ὅτι, ὅπως και προηγουμένως ἀνεφέρθη για τὸ δυτικό τοῖχο του «χώρου» «Α» (Γ. 3, ιδ'), ο νότιος τοῖχος του πατάει ἐν κάποιο θεμέλιο και αὐτὸ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τον ἀντίστοιχο τοῖχο της σημερινῆς Κρύπτης, ἐπιβεβαιώνοντας τὸ γεγονός ὅτι η τελευταία εἶναι ἀρχαιότερη ἀπὸ τον «χώρο» «Α» (εικ. 2, «ε», σημεία λ, λ') και πρέπει να ταυτίζεται με μια ἀρχαιότερη κρύπτη.

(ιστ'). Η σημερινὴ Κρύπτη, σε σχέση με τὸ εξωτερικὸ περίγραμμα του Καθολικού (εικ. 2, «κ»), προκαλεῖ τὴ δικαιολογημένη ἀπορία του επισκέπτη, γιατί ο βατὸς χώρος της περιορίζεται ουσιαστικὰ μόνο κάτω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ τμήμα του Καθολικού και του ἱεροῦ και γιατί, ἀντιθέτως, κάτω ἀπὸ τὰ τέσσερα γωνιαία διαμερίσματα, ὅπως εἴσως κάτω ἀπὸ τὸ νάρθηκα και ἀπὸ τὴν πρόθεση, υπάρχουν οικοδομικὸ ὄγκοι ἀγνωστοὶ και μὴ ἐπισκεψίμοι⁴².

(ιζ'). Εἶναι σημαντικό να παρατηρηθεῖ ὅτι ο ανατολικὸ τοῖχος του Καθολικού εἶναι σημαντικῶς παχύτεροι ἀπὸ τους θόρειο και νότιο (εικ. 2, «ζ», «κ»). Τούτο ἐλέγχεται εὐκόλα τόσο ἀπὸ τὰ σχέδια των Schultz και Barnsley ὅσο και ἀπὸ δικές μας ἀποτυπώσεις, που ἀποδίδουν μια διαφορά πάχους περὶ τὰ 55-60 εκ.

(ιη'). Η εξωτερικὴ (ανατολική) ὄψη περὶ τὴν αἶψα του ἱεροῦ της Κρύπτης (εικ. 6) παρουσιάζει μιαν ἀνεπαίσθητὴ ἀνομοιομορφία κατασκευῆς. Φαίνεται ὡς ἐάν οἱ δύο τοῖχοι ἐκατέρωθεν της ἡμεδαγωγικῆς αἰψίδας ἔχουν προστεθεῖ για να ἐνισχύσουν τὴν ἀρχικὴ κατασκευῆ. Τὴν ἴδια ἐντύπωση προκα-

17. Τα δύο διαφορετικὰ εἶδη κωνιάματος ἀπὸ τον Β. τοῖχο της Παναγίας (εικ. 14). Ἀριστερὰ τὸ δείγμα «α» και δεξιὰ τὸ δείγμα «β».

18. Το εσωτερικό του τρούλλου της Παναγίας. Το τύμπανο είναι χτισμένο με ορθογωνισμένους πυρολιθούς.

λεί η ογκώδης αντηρίδα στη Ν.Δ. γωνία, που δεν ανήκει ρυθμολογικά στο κτήριο αλλά έχει προστεθεί και αυτή ως ενισχυτική της στατικής επάρκειας του Καθολικού στη Ν.Α. γωνία του.

(18⁷). Την πρόταση ότι η σημερινή Κρύπτη συμπίπτει με μίαν αρχική είχε ήδη διατυπώσει ο Στίκας⁴³. Βασίζομενος στη θατή επιφάνεια της Κρύπτης, είχε προτείνει μια αναπαράσταση ενός μονώροφου Ευκτηρίου, εν σχήματι σταυρού (εικ. 22), κατέληγε δε υποστηρίζοντας ότι το κτήριο αυτό είχε καταδαφισθεί μέχρις ενός ορισμένου ύψους και ότι περί αυτόν τον πυρήνα αναπτύχθηκε το Καθολικό. Κατά τον Στίκα, λοιπόν, οι τοίχοι της σημερινής Κρύπτης είναι οι τοίχοι του αρχικού Ευκτηρίου. Όπως θα αναλυθεί περαιτέρω, η άποψη αυτή αποδεικνύεται ορθή.

Οι προτάσεις του Στίκα δεν έπεισαν, διότι δεν στηρίχθηκαν σε κανένα δομικό και ρυθμολογικό δεδομένο, η δε αναπαράσταση που πρότεινε είναι φανταστική, με μοναδικό στοιχείο τη θατή περιοχή της Κρύπτης. Εν τούτοις είναι δυνατόν η προσέγγιση αυτή να βασίζεται σε παρατηρήσεις του ίδιου που δεν ολοκλήρωσε, ίσως δε και σε κάποια θάρυνουσα γνώμη του Ορλάνδου⁴⁴, την οποία, έστω και

τώρα, θα ήταν σκόπιμο να λάβει κανείς υπ' όψιν.

Γ.6. Παρατηρήσεις στον κυρίως ναό του Καθολικού

(Κ'). Σχετικώς με το υπάρχον Καθολικό, θα ήταν δυνατό να διατυπωθούν οι εξής παρατηρήσεις: (1). Στην εσωτερική επιφάνεια του νότιου τοίχου του «χώρου» «Λ» (εικ. 2, «η», εικ. 23 α) διακρίνεται ένα τοξωτό άνοιγμα φεγγίτου, σήμερα φραγμένο και καλυμμένο από τη νωπογραφία. Το άνοιγμα αυτό υπέρκειται της θύρας της επικοινωνίας μεταξύ Καθολικού και «χώρου» «Λ» και έχει το ίδιο εύρος με αυτήν. (2). Ένα παρόμοιο φραγμένο τοξωτό άνοιγμα (εικ. 2, «η», εικ. 23, β) ευρίσκεται υπεράνω της θύρας του Ν.Α. διαμερίσματος, του σημερινού σκευοφυλακίου, το οποίο για αγνώστους λόγους δεν φέρει νωπογραφίες αλλά είναι πρόχειρα σοβατισμένο. (3). Στα δύο δυτικά παρεκκλήσια μπορεί κανείς να παρατηρήσει, αντιστοιχώς, στο νότιο τοίχο του Β.Δ. (εικ. 2, «ζ», «η», εικ. 23, γ) και στο βόρειο τοίχο του Ν.Δ. (εικ. 2, «ζ», «η», εικ. 23, δ) συνεχείς ρωμικές στο νωπογραφία, που ιχνογραφούν σαφώς ζεύγη αλληλοϋπερκειμένων παραθύρων. Τα τέσσερα αυτά ανοίγματα εμφανίζονται από την πλευρά των νωπογρα-

φιών αλλά είναι κρυμμένα στην πλευρά του κυρίως ναού λόγω της ορθομαρμαρίσεως.

(κα'). Η παρουσία αυτών των ανοιγμάτων κατά τρόπο συμμετρικό στους τοίχους του κυρίως ναού σκιαγραφεί έναν τύπο ναού όπου παράθυρα ευρίσκονται κατά τρόπο συμμετρικό στα τέσσερα άκρα των κατά μήκος τοίχων. Αυτή η διάταξη όμως δεν μπορεί παρά να θυμίσει μίαν αντίστοιχη, όχι ασυνήθη, διάταξη παραθύρων στους εξωτερικούς τοίχους των τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων των σταυροειδών ναών γενικώς. Έτσι, θα θεθεί το ερώτημα, μήπως οι φέροντες παράθυρα κατά μήκος τοίχοι του κυρίως ναού του Καθολικού δεν αποτελούν μια περίπτωση - εξαιρεση οκταγωνικού ναού, αλλά μήπως απλούστερα ανήκουν σε έναν παλαιότερο ναό, ενός τύπου των σταυροειδών.

Γ.7. Παρατηρήσεις στον νάρθηκα (κβ'). Δύο στοιχεία του νάρθηκα: ότι στηρίζεται σε άγνωστο υπόγειο και ότι έχει μέγα ύψος (εικ. 2, «η», τομή) στο ισόγειο (που δημιουργεί την ανάγκη βαθμίδων στα υπερώα), συμβάλλουν στο να θεωρηθεί και ο νάρθηκας ως προσηθική και ο παλαιότερο πυρήνα.

Γ.8. Υποθέσεις περί Ευκτηρίου

19. Τα δύο επιθήματα των αμφικιονίων του παραθύρου του ιερού της Παναγίας.

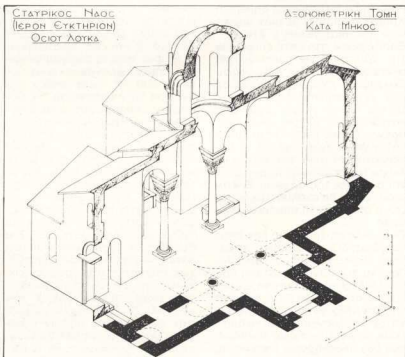
(κγ'). Οι παρατηρήσεις σχετικώς με το Καθολικό (ανωτέρω Γ. 6, κ', κα'), σε συνδυασμό με εκείνες για την Κρύπτη (Γ. 5., ιε'-ιθ') και το Νάρθηκα (Γ. 7., κβ'), μας οδηγούν να υποθέσουμε ότι οι τοίχοι μιας προγενέστερης διάφορης εκκλησίας έχουν χρησιμοποιηθεί ως τοίχοι (της βαθιάς περιοχής) της σημερινής Κρύπτης, του κυριώς ναού και του ιερού του Καθολικού' και ότι αργότερα, σε μια περίοδο φιλόδοξης ανάπτυξης της Μονής, ο πυρήνας αυτός περιφίχτηκε από νέες κατασκευές ώστε να ολοκληρωθεί εις το σημερινό Καθολικό. Αυτή η εκκλησία-φάντασμα, την οποία οι παρουσιαζόμενες ενδείξεις αρχίζουν να κάνουν πιο χειροπιαστή, πρέπει να είναι το Ευκτήριον εν σχήματι σταυρού που αναφέρεται στον ΒΙΟ. Σύμφωνα με τα δεδομένα του ΒΙΟΥ και την εξέταση των τοίχων της Κρύπτης και του Καθολικού, το Ευκτήριον θα ήταν τύπου ελεύθερου σταυρού και ως Ευκτήριον, δηλαδή Μαρτύριον, θα ήταν διάφορο (εικ. 21)⁴⁵. Ο τύπος του ελεύθερου σταυρού δεν ήταν άγνωστος την εποχή εκείνη στον Ελλαδικό χώρο, και μάλιστα στην άμεση γειτονία του Οσίου Λουκά, γεωγραφική και χρονολογική. Υπάρχουν παραδείγματα, όπως ο Άγιος Ηρωδίων στην Υπάτη⁴⁶, ή η Παναγία της Σκριπούς⁴⁷ (εικ. 24), με εσωτερικούς κατά μήκος τοίχους, ή ο βυζαντινός ναός της Σουσάλας⁴⁸, με συνδυασμό κατα

μήκος τοίχων και τετρακίονιόν που υποβάσταζε τον τρούλλο (εικ. 21).

Γ.9. Μετάβαση από το Ευκτήριο στο Καθολικό

Όπως αναφέρθη, το σημερινό Καθολικό είναι πολύ πιθανό ότι προέκυψε από τη μεγέθυνση του αρχικού Ευκτηρίου, με προσθή-

κες καθ' όλη του την περίμετρο και καθ' ύψος. Αντιμετωπίζεται λοιπόν πάλι μια περίπτωση διευρύνσεως ενός παλαιότερου ναού, παρόμοια με εκείνη της μετατροπής της Αγίας Βαρβάρας στο σημερινό ναό της Παναγίας. Τώρα όμως παρουσιάζεται μια πολύ πιο ουσιαστική μετατροπή, που συνι-

22. Πρόταση αναπαράστασως του αρχικού Ευκτηρίου από τον Ε. Στίκα (Ο κτίτωρ, σελ. 14).

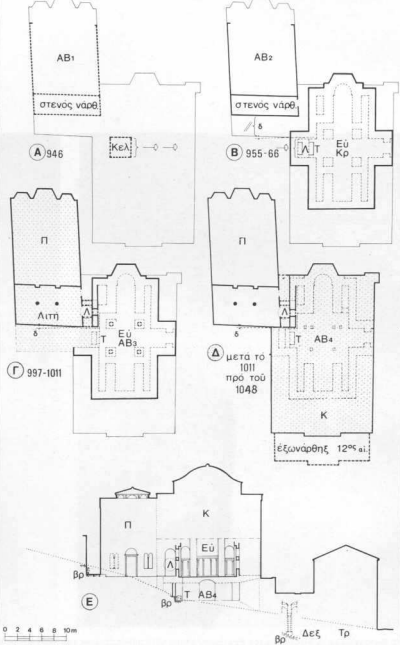
σταται στη μετάβαση από ένα ναό ελεύθερου σταυρού, μετρίου μεγέθους και σχετικά χαμηλού, σε έναν άλλον ευρύχωρο, υψηλό και μεγαλοπρεπή, διπλάσιο σε έκταση και τετραπλάσιο σε όγκο. Μάλιστα προβάλλει η εφαρμογή νέων μεθόδων θολοδομίας και αντιστηρίξεως των θόλων, που οδηγούν σε μια νέα ρυθμολογία, πρωτόγνωρη στον ελλαδικό χώρο για την πρωτοπορία της και τη μεγαλοπρέπεί της.

(κε'). Θα πρέπει λοιπόν να φαντασθεί κανείς (εικ. 26) ότι σε πρώτο στάδιο αφαιρέθηκαν από τον αρχικό ναό ο τρούλλος και κάποιο σύστημα θόλων και στηριγμάτων. Σε δεύτερο στάδιο προστέθηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι του νέου Καθολικού, διαμορφώνοντας τα τέσσερα γωνιαία διαμερίσματα και μετά τα υπερώα με τα σταυροβόλιά τους, και τελικώς ο μεγαλοπρεπής τρούλλος. Για τη στήριξη του τελευταίου χρησιμοποιήθηκαν, ίσως για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο⁴⁹ αλλά και στην εν γένει βυζαντινή αρχιτεκτονική, ημικώνια, που μεταφέρουν τα βάρη σε οκτώ στηρίγματα.

(κστ'). Η επιχείρηση αυτή δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί από απόψεως δομικής, διότι είναι πρακτικώς εφικτή. Εν τούτοις παρουσιάζεται ως εξαιρετικά τολμηρή από την άποψη της αρχιτεκτονικής σύλληψης. Πρέπει να τονισθεί ότι η περίπτωση αυτή μαρτυρεί την παρουσία ενός αρχιτέκτονα πραγματικά μεγαλοφυούς, ενός ηγούμενου ρηϊκίελευθου, αλλά και ολοφάνερη ενύοια είτε των προκρίτων της γειτονικής πλούσιας Θήβας είτε και αυτοκρατορική. Κυρίως όμως μαρτυρεί μια νέα εποχή την οποία χαρακτηρίζει ανανεωτικό και δημοκρατικό πνεύμα στο σύνολό της.

(κζ'). Μία παρόμοια επιχείρηση, δηλαδή η μετατροπή ενός κοινού σταυροειδούς τετρακονίου σε ναό με ευρύ οκταστήριχο τρούλλο, φαίνεται ότι έγινε λίγο αργότερα στην άμεση γειτονία του Οσίου Λουκά, στο ναό της Αντίκυρας (εικ. 27)⁵⁰.

(κη'). Τέλος, δεν θα ήταν παράλογο να υποθεθεί ότι μια παρόμοια περίπτωση μπορεί ν' ανιχνευθεί στο Καθολικό της Νέας Μονής Χίου. Η κάτοψη, στους περιμετρικούς τοίχους, είναι όμοια και ίση με τους σταυροειδείς τετρακονίους της Παναγίας των Χαλκίων Θεσσαλονίκης (1028) ή του Παντεπόπτη Κωνσταντινουπόλεως (1078). Οι τοίχοι του υπ' όψιν ναού της Χίου είναι πολύ λεπτοί και ακατάλληλοι να αντέξουν τον τε-

21. Διαγράμματα της βοθμιαίας μεταλλαγής και επαύξησης του εκκλησιαστικού συγκροτήματος του Οσίου Λουκά.

Α.— Η αρχική Αγία Βαρβάρα και το κελίον του Οσίου (946).
Β.— Η ολοκλήρωση της Αγίας Βαρβάρας και η ανέγερση του Ευκτηρίου ώστε η θόρια κεραια του να περιλαμβάνει τον τάφο του Οσίου (966).

Γ.— Η μετατροπή της Αγίας Βαρβάρας εις τον ναό της Παναγίας, με επιμίκηση προς τα Α. και Δ. Συγχρονή κατασκευή του συνδεδεικτού «χώρου» -Α- που θα φιλοξενούσε τη Λάρακα του Οσίου (3 Μαΐου 1011).

Δ.— Κατοσκήυη του Καθολικού ώστε να περιλαμβάνει το παλαιό Ευκτήριο (μετά το 1011 - πριν από το 1048). Είναι αξιοσημειωτό ότι το Καθολικό του Οσίου Λουκά δεν περιλαμβάνει στον ισόγειο και κύριο χώρο του το Β.Α. διαμέρισμα, αλλά μόνον στα υπερώα. Το Καθολικό δηλαδή εσθεάστηκε τον «χώρο» -Α- ως προύπάρχοντα καθαγιασμένο και αναλλοίωτο χώρο.

Ε.— Τομή κατά πλάτος εις το Καθολικό και εις τα υπόλοιπα κτήρια.

20. Το ανεκαμμένο δόπεδο στο Β.Α. υπερώο. Φαίνεται καθαρά, εντελώς αριστερά, η ομασημένη διάτνοση (μοπατική) πλίνθος, το σταμάτημα προς Δ. των πυλωρίθων και η κατακόρυφη χαρακία με οξυ όργανο.

23. Φωτογραφίες των φεγγιτών του *Ευκτηρίου* στους κατά μήκος τοίχους του *Καθολικού*: (α). – Στο «χώρο» «Α». (β). – Στο Ν.Α. διαμέρισμα ή

ράστιο τρούλλο, που, επιπλέον, είναι δυσάρεστα δυσανάλογος προς τον κύβο του ναού. Την παρατήρηση αυτή είχε διατυπώσει ο γράφων στις *Mathews Lectures* (1976, Νέα Υόρκη)⁵¹. Ήδη ο Καθηγητής R. Ousterhood διατυπώνει επιφυλάξεις ότι το Καθολικό της Χίου είναι προϊόν μετατροπής παλαιότερου⁵². Παρόμοια ανάλυση διαφαίνεται εμμέσως σε πρόσφατο σύγγραμμα για τη Νέα Μονή⁵³.

Δ. Νέες προτάσεις χρονολογήσεων

(κβ'). Οι δομικές παρατηρήσεις που έχουν ήδη εκτεθεί, συνδυαζόμενες με τα αντίστοιχα ιστορικά κείμενα, δύνανται να οδηγήσουν σε μια μερική, πιθανώς, αναθεώρηση των μέχρι σήμερα αποδεκτών χρονολογήσεων των μνημείων.

Κατ' αρχάς ως υπομνησθεί ότι ενώ

μέχρι σήμερα γινόταν λόγος για δύο κτήρια, την *Παναγία* και το *Καθολικό*, οι νέες δομικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν τις πληροφορίες που κειμένων ότι υπάρχουν ακόμη, έστω και σε μορφή αποσπασματική, η *Αγία Βαρβάρα* και το *Ευκτήριον*. Επίσης αποκαλύπτεται η δομική οσειρά διαδοχής, η οποία, μοιραίως, δεν μπορεί παρά να επηρεάζει και την αντίστοιχη χρονολόγηση⁵⁴.

Η οσειρά των κατασκευών έχει πιθανώς ως εξής (εικ. 21. Α, Β, Γ, Δ, Ε):

Δ. 1. Η πρώτη *Αγία Βαρβάρα*

(λ'). Το 946 ο Όσιος (εικ. 21, Α), με αρωγή του στρατηγού Κρηνίτη, ανεγείρει δίπλα στο *Κελλίον* του το ναό της *Αγίας Βαρβάρας*⁵⁵, στη θέση όπου σήμερα ορθώνεται ο ναός της *Παναγίας*. Η θέση *Κελλίου* και *Ναού* υπαγορεύθηκε από τη διαμόρφωση του εδάφους, η δε γειτονία των δύο θα δικαιολογούσε τη χρήση του πρώτου και ως *εκκλησαρίου* και *κηροπλαστει-*

ου για την εξυπηρέτηση του δεύτερου. Ο ναός της *Αγίας Βαρβάρας*, δομικώς τελειωμένος, θα χρησίμευε ως πρώτο *Κυριακόν* της περί τον Όσιο αδελφότητας.

Δ.2. Η διαμόρφωση του τάφου σε *Μνήμα*

(λα'). Το 953 πεθαίνει ο Όσιος και ενταφιάζεται μέσα στο *Κελλίον* του, κατά την επιθυμία του⁵⁶ (εικ. 21, Α). Μετά έξι μήνες το *Κελλιον-Τάφος* διαμορφώνεται σε επιβλητικό *Μνήμα* με μαρμαρόπλακες και κιγκλίδες⁵⁷. Κατά την κατασκευή του τελευταίου αναφέρεται θήκη του Οσίου, γεγονός που πρέπει να επισημειώνει μια πρώτη εκπαφή και ταρίχευση του σκηνώματος. Με την ανέγερση του *Μνημάτος* δίπλα στο ναό της *Αγίας Βαρβάρας* πραγματοποιείται το ιδίαιον για μαρτυρία διδυμον *Ναού* και *Μνημάτος* ή *Μαρτυρίου*.

Δ.3. Η δεύτερη (ολοκληρωμένη) *Αγία Βαρβάρα*

(λβ'). Το 955 οι *πιστοί φοιτηταί* του

Σκευοφυλάκιο. (γ).- Στο Β.Δ. παρεκκλήσιο. (δ).- Στο Ν.Δ. παρεκκλήσιο.

Οοίοι διανίστανται, ξεκινούν να ολοκληρώσουν με διακόσμηση το ναό της Αγίας Βαρβάρας⁵⁹, έργο το οποίο σπουδή τελειοῦσι, έκφραση που, όπως ελέχθη (ανωτ. σημ. 36), σημαίνει όχι βιαστικό αποτελεῖωμα αλλά τελειοποίηση, ωραιοποίηση, με ζήλον, και εννοεί επίσης έκταση χρόνου, ίσως μερικά χρόνια, και υψηλή ποιότητα. Ίχνη της ζωγραφικής βεβαιώς δεν ανευρίσκονται, πολλά όμως από τα υψηλής ποιότητας γλυπτά της Αγίας Βαρβάρας είναι λογικά να έχουν ενταχθεί στην Παναγία (εικ. 21, Γ).

Δ.4. Το Ευκτήριο

(Αγ'). Μετά την απελευθέρωση της Κρήτης από την αραβική κατοχή (961) ο Ρωμανός ο Β' (959-963), ευγνωμών προς τον 'Οοίο για τη σχετική προσηφία του⁵⁹, στέλλει χρήματα και προσωπικό για να χτιστούν εις τὸν τάφον τῶν αἰγίου... ναὸν περικαλλή (εικ. 21, Β), όπως μας διηγούνται η Περὶ ληφης Επιστατικῆ και άλλα Υπο-

μνήματα⁶⁰. Κατά τις ίδιες διηγήσεις, το νέο κτήριο αποπερατώθηκε το 966, δηλαδή περίπου σε μια πενταετία (961-966). Τις αναφορές των υπομνημάτων επιβεβαιώνει ο ΒΙΟΣ, καταγράφοντας ότι τον τάφο εἰς ἱερὸν εὐκτήριον ἐν σταυρικῶ τῷ σχήματι παγκάλως μεταποιούσιν⁶¹. Με την ανοικοδόμηση του Ευκτηρίου διαμορφώνεται οριστικά το προσκυνηματικό δίδυμο Αγία Βαρβάρα-Ευκτήριον. Το νέο κτήριο, ως μαρτύριο, πρέπει να ήταν, και πράγματι ήταν, διώροφο -τέμενος το αναφέρει ο ΒΙΟΣ τρεις φορές⁶² - και να φιλοξενούσε τον τάφο στην κρύπτη του και το λείψανο, για προσκύνηση, στον ἐν ὀρόφῳ ναόν. Η οργανωμένη αυτή κατάσταση μαρτυρεῖται στον ΒΙΟ, όπου υπάρχουν επανειλημμένες αναφορές ότι υπήρχε μέσα στο ναό λάρνακα (τρεις φορές)⁶³, σορός (τέσσερις φορές)⁶⁴ ή θήκη (τέσσερις φορές)⁶⁵. Είναι λογικό το συμπέρασμα ότι αυτή η λάρνα-

κα ή σορός ή θήκη θα βρισκόταν καταθεμένη στη βόρεια κεραία του σταυρού του Ευκτηρίου, ακριβώς υπεράνω της θέσης του τάφου, στην κρύπτη του. Το Ευκτήριο θα ήταν μεγάλο και ωραϊότερο: ο ΒΙΟΣ χρησιμοποῖει την έκφραση παγκάλως μεταποιούσι, η Περὶ ληφης 'Επιστατικῆ: ναὸν περικαλλή, το Περὶ τῆς Οἰκοδομῆς τοῦ Μοναστηρίου: περιφημος, θαυμαστό, μεγαλοπρεπῆς και ὄντως βασιλική ή ἐκκλησία τοῦ μοναστηρίου.⁶⁶

Δ.5. Ο ναός της Θεοτόκου

(λδ') Τα υπομνήματα που δημοσιεύει ο Κρέμος καταγράφουν ότι: Δὲν ἐμεσολάθησθε καιρός, όπου ἐγινε και η ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου τιμημένη δευτέρα ἐκκλησία κατά τὸ μέγεθος, τὴν ἐκκαλονήν οὐ δευτέρα, φιλοτιμῶ δαπάνη τῆς Βασιλείας, θαύματος τινὸς χάριν⁶⁷. Οι πληροφορίες αυτές, εφόσον ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, είναι ιδιαίτερες σημαντικές. Κατά πρώτον

24. Ο ναός της Σκριπούς, στον οποίον εμάισαε το Ευκτήριο τόσο στο σχήμα όσο και στο μέγεθος. Το Ευκτήριο θα είχε πολύ περισσότερα παρόμοια.

κατονομάζεται, για πρώτη φορά, ο ναός της Θεοτόκου, ο οποίος δεν αναφέρεται στον ΒΙΟ. Το γεγονός αυτό έχει μεγάλη σημασία για τη χρονολόγηση του ΒΙΟΥ, ο οποίος πρέπει να έχει συνταχθεί μετά το Ευκτήριον (966) και πριν από την Παναγία (όπως θα δούμε, 997 και εξής). Δεύτερον, καθορίζεται ότι χτίστηκε μετά τον περικαλλή ναόν, που δεν ήταν άλλος από το Ευκτήριο, και ότι ήταν λίγο μικρότερος απ' αυτό, αλλά εξίσου ωραίος. Τρίτη πληροφορία ήταν

ότι και ο ναός της Θεοτόκου χτίστηκε με βασιλική δωρεά, και τέρτη ότι τούτο εγένετο θαύματος τινός χάριν. Την ταυτότητα της βασιλίσσης αποκαλύπτει άλλο έγγραφο ως εξής: *ὁ δ' ἄλλος ναός, μητρός Χριστοῦ, δομήθη ὑπ' Αὐγουστῆς δῆ Ρωμανοῦ τῆς συμβίας, κλητῆς Θεοφανούς δεσποίνης*⁶⁸. Ο διαφανόμενος ἀνακρινισμός θα μπορούσε να διευκρινισθεῖ ως εξής: Ἡ Θεοφανὸς δὲν μπορούσε να ἔχει προσφέρει τῆ δωρεά ως σύζυγος τοῦ Ρωμα-

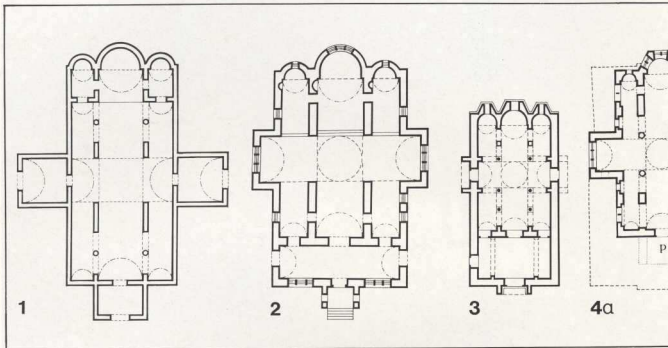
νοῦ, ἐφόσον το νέο κτήριο ἐγένετο μετὰ το Ευκτήριο, το ὁποῖον ὁμως ολοκληρώθηκε το 966, ὅταν ο Ρωμανὸς εἶχε πεθάνει καὶ ἡ Θεοφανὸς ἦταν σύζευη τοῦ Νικηφόρου Φωκά. Θα ἦταν ἐπίσης ἀπίθανο να εἶχε δοθεῖ ἡ δωρεά μετὰ τοῦ 966 καὶ 969, δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ Ευκτηρίου καὶ ὅσο ἡ Θεοφανὸς ἦταν ἀκόμη σύζυγος τοῦ Φωκά. Καὶ τούτο τόσο διότι τα χρονικά ὅρια εἶναι πολὺ σφιγμένα ὅσο καὶ διότι ο Φωκάς ἦταν κατὰ τῆς ἐνισχύσεως τῶν μονῶν.

(λε'). Τη λύση του γρίφου θα μπορούσε να προσφέρει η τέταρτη πληροφορία, περί θαύματος, αν αυτή συνδυασθεί με ένα θεοτοκίον, ως εξής: *Στήσον θεοτόκε παρθένε... τὰ θράση θραύσον τῶν παλεμουντῶν ἡμᾶς τὰς σκυθικὰς χαλίνωσον ἐπιδρομὰς ταῖς προστασίαις σου*⁶⁹. Τα συμφραζόμενα ταιριάζουν, καλύτερα από κάθε άλλον συνδυασμό, εις το να εννοούν την πανωλεθρία των Βουλγάρων, το 997, παρά τον Σπερχιό ποταμό, περιοχή δηλα-

δή που βρίσκεται σε άμεση και κρίσιμη γειτονία προς τον Όσιο Λουκά. Το δε 997 μπορούσε ακόμη η Θεοφανώ να ζει και κατ' ουσίαν να βασιλεύει. Θα ήταν μόνο 58 ετών, και από το 976, έτος που ο γιος Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος ανέλαβε τα ηνία του κράτους, είχε επανέλθει από την εξορία στην αυλή, όπου μόνον αυτή εδικαιούτο να φέρει τον τίτλο της βασίλισσας (-μητέρας), εφόσον ο αυτοκράτορας ήταν δεδηλωμένος εγγένης. Ας προστεθεί ότι

την ισχύ της αντιλαμβανόμαστε από γεωργιανές πηγές, τουλάχιστον για την περίοδο 979-80⁷⁰. Είναι λοιπόν πιθανόν, αν όχι προφανές, ότι ο ναός της Παναγίας, που η ρυθμολογία της αρχιτεκτονικής του τον κατατάσσει απαραίτητως στις αρχές του 11ου αι., άρχισε να κτίζεται μετά το 997, ως διεύρυνση ή ανακατασκευή της Αγίας Βαρβάρας, με δωρεά πιθανόν της Θεοφανώς (εικ. 21,Γ). Μάλιστα, συνάγεται ότι κατά τις εργασίες μετατροπής του παλαιού ναού εις

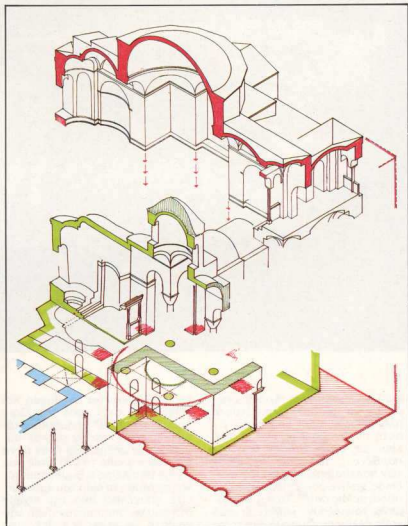
25. Διάγραμμα των συγγενών ναών προς το Ευκτήριον. (1)– Άγιος Ηρωδίων στην Υπάτη (6ος αι., Δ. Πάλλας). (2)– Ο Ναός της Σκριπούς (873). (3)– Ο Βυζαντινός Ναός της Σουβάλας, (7ος αι., Χ. Μπαρλά, 11ος-12ος, Χ. Μπούρας). (4α). Ευκτήριον Οσίου Λουκά (966). (4β)– Κρύπτη του Ευκτηρίου. Τα σχέδια 4α, 4β δεν αποτελούν αναπαράσταση του Ευκτηρίου αλλά ενδείξη πιθανών διατάξεων.

τον νέο, η λατρεία της Αγίας Βαρβάρας μεταφέρθηκε στην κρύπτη του Ευκτηρίου η δε ονομασία κληρονομήθηκε έως σήμερα για την Κρύπτη του Καθολικού.

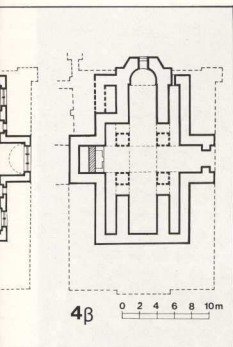
Δ. 6. Ο «χώρος» «Λ»

(λστ). Κατά τη φάση αυτή της μετατροπής του αρχαίου ναού εις τον νέο της Παναγίας, το αρχικό κτήριο διευρύνθηκε προς Δ. με τη νέα Λιτή, ακριβώς στις διαστάσεις που έπρεπε ώστε να συνορεύει με το νεόδμητο «χώρο» «Λ». Σημειώνεται ότι και ο χώρος αυτός χρησιμοποιήθηκε ως θεμέλιο τον υπέρχοντα τοίχο της παλαιάς κρύπτης και ήρθε να ακουμπήσει στο βόρειο τοίχο του Ευκτηρίου, καταδαφίζοντας μερικώς τη θόρεια κεραία του τελευταίου. Ο «χώρος» «Λ», όπως ελέγχθη, φέρει δάπεδο οрус sectile και τοιχογραφίες, που μπορούν όμως να διακριθούν σε δύο φάσεις (βλ. κατωτ. Δ.7, λη'). Είναι σημαντικό να επαναληφθεί ότι το υπόλοιπο Α. τμήμα του λεγομένου «Β.Α. διαμερίσματος» του Καθολικού (εικ. 2, «β»), «λ») έχει ως δάπεδο κεκλιμένο λιθόστρωτο και δεν έφερε τοιχογραφίες⁷¹.

(λζ'). Η λεπτομέρεια αυτή έχει σημασία, διότι οδηγεί σε δύο κεφαλαιώδη συμπεράσματα: α) Ότι είναι λογικό να συσχετισθούν χρονικά ορισμένες τοιχογραφίες με την αποπεράτωση του «χώρου» «Λ». β) Ότι το λεγόμενο «Β.Α. διαμέρισμα» του Καθολικού ουδέποτε υπήρξε λειτουργικό τμήμα του Καθολικού, αλλά παρέμεινε, ως κοινός παραβίαστος ιερός χώρος, στην αρχική του κατάσταση, όπως ήταν πριν από την ανέγερση του μεγάλου ναού,

26. Διάγραμμα εμφανίζον τη διευρύνση και μεγέθυνση του Ευκτηρίου ώστε να ολοκληρωθεί το σημερινό Καθολικό. Το σχέδιο του Ευκτηρίου δεν αποτελεί αναπαράσταση, αλλά απλή ένδειξη ενδεχομένης διατάξεων.

αποτελούμενο από το «χώρο-«Α» και τον *υπαίθριον διάδρομο* μεταξύ των τοίχων της νέας *Παναγίας* προς Β. και του *Ευκτηρίου* προς Ν. Πράγματι, όπως έχει ήδη λεχθεί, ο φραγμένος φεγγίτης στο νότιο τοίχο του «χώρου» «Α» αποκαλύπτει ότι ο τοίχος αυτός ανήκει στο *Ευκτήριο* (βλ. ανωτ. Γ.6., κ' και εικ. 2, «ζ», εικ. 23α). Αλλά και το δίλοβο τοξωτό άνοιγμα που βρίσκεται στο βόρειο τοίχο της *πρόθεσης*⁷² μαρτυρείται ως ανήκον στον 10ο αι., δηλαδή στο *Ευκτήριο*. Και τούτο αφενός από το κιονόκρανο του ενδιάμεσου κιονίσκου, όμοιο με ανάλογα

του αρχικού Καθολικού Χελανδαρίου (985), και αφετέρου από το διαφωτιστό διάφραγμα από στούκο, όμοιο με αντίστοιχο του αρχικού Καθολικού Ιθρήνου του έτους 980 (εικ. 28, α, β). Τον χώρο, λοιπόν, αυτόν *ουδέποτε* οικειοποιήθηκε το Καθολικό αλλά μόνον εκάλυψε το υπαίθριο ήμισυ με σταυροθόλιο, ώστε να ανεγείρει υπέρνω αυτού και του «χώρου» «Α» το Β.Α. υπερώον, απαραίτητο για την παραλαβή των πλαιγίων γήθσεων του νέου μεγάλου τρούλλου.

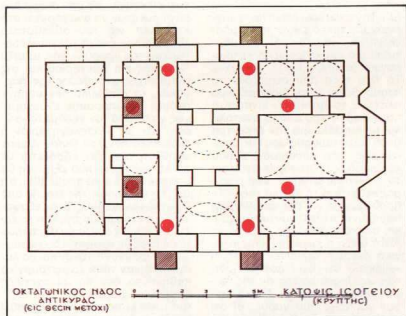
Δ.7. Οι νωπογραφίες του «χώρου» «Α»

(λθ'). Η εξέταση της θεματογραφίας των νωπογραφιών του «χώρου» «Α» θα επιβεβαιώσει τα ανωτέρω συμπεράσματα. Κατ' αρχάς πρέπει να λεχθεί ότι είναι δυνατόν η τοιχογράφηση να διαχωριστεί σε δύο διαφορετικές περιόδους. Η αρχαιότερη, που μας ενδιαφέρει, είναι σε κακή κατάσταση και καλύπτεται το σταυροθόλιο, τα δύο τόξα και τα δύο τυφλά αψιδώματα, επάνω από τις διόδους προς τους δύο ναούς. Ας σημειωθεί ότι κατά την ορθομαρμάρωση του Καθολικού εγχάμιλωση στο τόξο «Τ», με αποτέλεσμα να βραχύνουν το πλάτος του αρχικού τόξου. Στο καινούργιο αυτό υπαίθριο, ακριβώς πάνω από τη *Λάρνακα*, υπάρχει η απεικόνιση του Οσίου Λουκά. Στο μικρό υπαίθριο της θύρας προς το Καθολικό

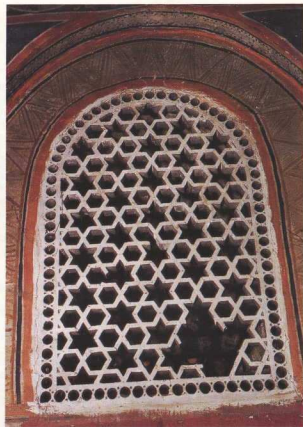
υπάρχει ο Άγιος Νικόλαος επάνω σε σοβά θρεμμένο στο πίσω μέρος της αντίστοιχης ορθομαρμάρωσης. Επίσης δε ο Άγιος Κυριακός, στο τμήμα του βόρειου τοίχου μεταξύ του ανοίγματος «Ζ-Η» και του σημερινού κιβωρίου, που πρέπει να χρονολογείται από την εποχή της ορθομαρμάρωσης⁷³. Τα τρία νέα θέματα ανήκουν στην τελευταία αυτή περίοδο, ενώ τα πρώτα στην περίοδο της ανεγέρσεως του «χώρου» «Α». Άλλωστε και η φθορά της αρχαιότερης ομάδας είναι μεγαλύτερη. Από τις τοιχογραφίες αυτές, στο μεν νότιο υπαίθριο ιστορείται μοναχός που προσφέρει στον Όσιο Λουκά ένα σχετικά μικρό και απλό ναό, με στενό τρούλλο με τέσσερα φαινόμενα παράθυρα και δικλήνη στέγη και μικρό αέτωμα (εικ. 29), που πιθανότατα παριστά τον αναμορφωμένο ναό της Θεοτόκου. Η τελευταία ιστορείται άλλοτε στον απέναντι τοίχο, επάνω από το θύρωμα Ζ-Η (εικ. 2, «θ»), που οδηγεί στη *Λιτή*, επισημαίνει την αφιέρωση του νέου ναού στη Θεοτόκο και αποσαφηνίζει την ιστορική στιγμή όπου αυτή η ανοικοδόμηση έλαβε χώραν⁷⁴.

Δ.8. Ο προορισμός του «χώρου» «Α»

(λθ'). Ο προορισμός του «χώρου» «Α» πρέπει να εξετασθεί σε συνάρτηση με τον ελεγχόνα από την Ακολουθία της Ανακομιδής: *Ναόν εν γεγονότα Τριάδος Ιερών της Παναγίας, Λουκά παμμακάριστε, μετέθετο ο Φιλόθεος ναώ σεπτώς εν καινώ, όν ηγειρεν εις σόν όνομα πιστώσ*⁷⁵, όπως επίσης και με χρονολόγηση της ιερουργικής αυτής πράξης στις 3 Μαΐου του 1011 ή του 1022⁷⁶. Ο προορισμός λοιπόν του «χώρου» «Α» θα μπορούσε να ερμηνευθεί με τις ελεγχ υποθέσεις: «α»... ότι θα εχρησίμευε ενδεχομένως ως συνδεδεμένος πρόθαλαμος μεταξύ των δύο ναών, του παλαιού *Ευκτηρίου* και της νέας *Παναγίας*, ώστε οι προσκυνητές να εισέρχονται από τη *Λιτή* στο *Ευκτήριο* για να προσκυνήσουν στη βόρεια κεραία όπου θα βρισκόταν απαραίτητως η *Λάρνακα* που αναφέρεται επανειλημμένως στον ΒΙΟ. Όταν αργότερα ολοκληρώθηκε το Καθολικό με πυρήνα το *Ευκτήριο*, ο «χώρος» «Α» θα επελέγη για τη μετακομιδή του λειψάνου, προσολογημένη στο 1011 ή 1022, οπότε το: «ναώ εν καινώ... εις σόν όνομα» αναφέρεται στο Καθολικό. Επειδή οι εργασίες για την *Παναγία* και το Καθολικό θα απήτησαν πολλά χρόνια,

27. Σχέδιο του ναού της Αντίκυρας, όπου ένας τετρακίονος μεταλλάχθηκε σε νέο ενιαίο ζωντανό χώρο με ευρύ τρούλλο, οκταώγωνο (ο εγγόμενος «οκταγώνιος» τύπος). Με κόκκινο, η θέση των κίονων στον άνω όροφο (ΣΤΙΚΑΣ, στα Χρον.).

28. Διαφράγματα. (α)– Ευκτηρίον (6)– Ιθρών.

αυξημένα επιπλέον με μια ενδιάμεση περίοδο της υπάρξεως του διδύμου *Ευκτηρίον-Παναγία*, θα ήταν λογικό η μέν *Παναγία* να ολοκληρώθηκε στα λίγα χρόνια μετά το 997 το δε *Καθολικό* λίγο πριν από το 1022. «θ». – Η μορφή του Ιησού του Ναυή, απομόνων τμήμα ευρύτερης ναυογραφίας στη δυτική όψη της *Λιτής* (εικ. 2, «ζ», σημείο «F», εικ. 10) προϋποθέτει κατάγηση του θόρειου τοίχου της θόρειας κεραιάς του *Ευκτηρίου*, εννοποίηση αυτού του χώρου με έναν υποθετικό εξω-νάρθηκα της *Παναγίας*, που θα προστάτευε τις τοιχογραφίες, και διαχωρισμό από τον κυρίως ναό του *Ευκτηρίου* με κάποιο διάφραγμα. Μια τέτοια διαρρύθμιση οδηγεί πάλι σε δύο υποθέσεις: «β₁». – Στη θόρεια κεραιά του *Ευκτηρίου* δεν θα υπήρχε *Λάρνακα* και προσκύνηση, οπότε η ανακμιδή θα έγινε κατευθείαν από τον τάφο μέσα στην *Κρύπη* στο «χδ-ρο» «Λ»⁷⁷ και μπορεί να συμπέσει με την αποπεράτωση του *Καθολικού* στα 1022⁷⁸. Η άλλη υπόθεση, «β₂», θα δεχόταν ότι στη θόρεια κεραιά του *Ευκτηρίου* υπήρχε *Λάρνακα*, όπως αναφέρεται στον ΒΙΟ, οπότε ανακμιδή ήταν ουσιαστικά η μεταφορά του λειψάνου από το κέντρο της θόρειας κεραιάς του *Ευκτηρίου* στο νέο «χώρο» «Λ», δηλαδή κατά τρία περίπου μέτρα ανατολικότερα, μετά την αποπεράτωση του τελευταίου μαζί με την *Παναγία*. Γι'

αυτό και στην Ακολουθία της ανακμιδής χρησιμοποιείται το ρήμα *μετέθεσθαι* και όχι *ανεκομίσασθαι*!!! Τη μετάθεση αυτή της *Λάρνακας* επισφραγίζει η παρουσία της ναυογραφίας του Ναυή που προϋποθέτει διάνοιξη της θόρειας κεραιάς του *Ευκτηρίου* και κατάγηση του προσκυνηματικού χαρακτήρα της.

Δ.9. Η διαμόρφωση του «χώρου» «Λ»

(μ). Την ανωτέρω περίπτωση «β₂» ενισχύει τελεσιδικώς η διαμόρφωση του «χώρου» «Λ», που μαρτυρεί μια ολοκληρωμένη κτηριολογική βούληση (εικ. 2, «θ», «Λ»). Τα δύο τόξα που στηρίζουν το σταυροθόλιο είναι διαφορετικού πλάτους, το δυτικό «Τ» είναι κατά πολύ φαρδύτερο από το ανατολικό, με αποτέλεσμα την εκκεντρήθση του σταυροθολίου και, αντίστοιχως, του εργασιμού χώρου κάτω από αυτό, προορισμένου για τη διακίνηση ατόμων. ενώ ο χώρος κάτω από το δυτικό τόξο «Τ» προσφέρεται για την τοποθέτηση προσκυνηματικού αντικειμένου, και συγκεκριμένα της *Λάρνακας*. Αυτή όμως η εμφανής κτηριολογική διάταξη σημαίνει: α) ότι ο «χώρος» «Λ» σχεδιάστηκε ειδικώς ως *Προσκυνητάριον της Λειψανοθήκης του Οσίου Λουκά*, κοινών για τους δύο ναούς, β) ότι προοριζόταν εξ αρχής της κατασκευής του να δεχθεί τη *Λάρνακα*⁷⁹ και γ) ότι ανεγέρθηκε συγχρόνως με την *Παναγία* και όχι

συγχρόνως με το *Καθολικό*. *Μοιραίως λοιπόν, εάν η μετάθεση συνετελέσθη στις 3 Μαΐου του 1011, όπως εορτάζεται ακόμη ως δεύτερη εορτή της Μονής, τότε η χρονολογία αυτή ανήκει αποκλειστικώς στο «χώρο» «Λ» ή Προσκυνητάριον του Οσίου Λουκά και μόνον κατά επέκταση στην Παναγία, και όχι θεταίως στο Καθολικό. Με αυτά τα δεδομένα, ο στίχος: ναῶ ἐν καινῷ...εἰς σὸν ὄνομα δεν είναι δυνατόν να αναφέρεται στο Καθολικό, για τον απλούστατο λόγο ότι την εποχή της αποπεράτωσης του «χώρου» «Λ», μεταξύ *Παναγίας* και *Ευκτηρίου* και της αντίστοιχης μετάθεσης της *Λάρνακας*, το *Καθολικό* δεν υπήρχε ακόμη! Θα μπορούσε ενδεχομένως να αφορά τον νεόδμητο «χώρο» «Λ» ως *Προσκυνητάριον* ή *Παρεκκλήσιον του Οσίου Λουκά*, υπόθεση που δεν εδράζεται σε άλλες ενδείξεις. Μια εξήγηση θα μπορούσε ίσως να προβληθεί, ότι με την κατάληψη της Μονής από Φραγκοκαλόγερους, όταν εξαρνίστηκαν τα αρχαία της Μονής και το σκηνωμα του Οσίου, θα περιέπεσε ίσως σε αχρηστία ο «χώρος» «Λ» ή *Προσκυνητάριον* και θα χρησιμοποιήθηκαν τόσο τα λειτουργικά καθήκοντα όσο και οι σχετικές ονομασίες χώρων. (μα') Αξίζει, πάντως, να εξετασθεί μήπως η έκφραση αυτή, άρχεται από τη χρονολογία, αναφέρεται αφενός στο *Ευκτηρίον*, που ασφαλώς ήταν αφιερωμένο στο*

29. Νυπογραφία στο νότιο τοίχο του «χώρου» «Α», όπου μοναχός προσφέρει στον Όσιο Λουκά ομοίωμα ναού της Παναγίας.

όνομα του Οσίου Λουκά, και αφητέρου σε μία σύγχρη πρώτη ανακομιδή, που δεν μπορεί παρά να πραγματοποιήθηκε μόλις αποπεράτωθηκε το ειδικό αυτό μαρτύριον. Δεδωμένες της προτεραιότητας των αρχιτεκτονικών ενδείξεων ως αντικειμενικών πειστηρίων, ίσως ήρθε η ώρα να ακολουθηθεί παλαιότερη προτροπή σοφού διδασκάλου: *Αξίζει να συνεχισθεί η έρευνα (των κειμένων) και να γίνει μελέτη από ειδικό φιλόλογο για να εξακριβωθεί, αν είναι δυνατόν, η αρχική δομή των ακολουθιών αυτών και η ενδεχόμενη μετροπή τους μέσα στο χρόνος*⁸¹.

Δ.10. Τα πιθανά χρονικά όρια ιδρύσεως του Καθολικού

(μβ). Η αποδοχή, πάντως, της τελευταίας αυτής περιπτώσεως «β₂», που βασίζεται σε αναμφισβήτητα αρχιτεκτονικά δεδομένα και χρονολογεί την Παναγία, μέσω του «χώρου» «Α», στα 1011, θα αποδέσμευε την ανέγερση του Καθολικού, που θα μπορούσε πλέον να χρονολογηθεί μεταγενέστερα. Μια τόσο μεγαλοπρεπής κατασκευή και πολυτέλής διακόσμηση θα απήγαγε πολλά χρόνια, με πιθανές ενδιάμεσες διακοπές (εξάντληση δωρεών, αναμνητή νέων). Ενδεχομένως το Καθολικό άρχισε να κτίζεται λίγο μετά την Παναγία, άποψη για την οποία συνηγορούν ορισμότες σε διακοσμητικά στοιχεία. Θα πρέπει να ερευνηθεί η τυχόν συμβολή του Βουλγαρο-

κτόνου⁸¹, ο οποίος εμφανίζεται ήδη το 1014-15 στην επιγραφή του μεταχίου του Αγίου Λουκά στην Εύβοια⁸² και ο οποίος το 1018 διέσχισε ολόκληρη τη Βαλκανική Χερσόνησο για να καταλήξει στην Αθήνα με σύσσωμο το στρατό του, όπου διέμεινε έναν ολόκληρο μήνα ώστε να τονώσει το φρόνημα των ταλαιπωρημένων αυτών περιοχών. Ακόμη θα πρέπει να ληφθεί σοβαρώς υπ όψιν η μαρτυρία του Αγκωνίτου⁸³ για τη σχέση του Καθολικού με τον Μονομάχο, ο οποίος καθ όλη τη βασιλεία του (1042-1055) υπήρξε υποστηρικτής των πολιτιστικών έργων και ειδικώς σπουδαίων εκκλησιαστικών καθιδρυμάτων (Μεγάλη Λαύρα, Καθολικό Νέας Μονής Χίου, Ναός Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα) και ο οποίος, επιπλέον, επρόκειτο να χρηματίσει Δικαστής του Θέματος Ελλάδος το 1042, όταν εκλήθη να νυμφευθεί τη Ζωή και να στεφθεί αυτοκράτωρ⁸⁴. Τέλος οι απόψεις αυτές θα ενισχυθούν από την ανώνυμη της επιγραφής του Θεοδοσίου, από τον Ν. Οικονομίδη (1990)⁸⁵, η οποία, σε συνδυασμό με το Καταστατικό της Παναγίας της Ναυπακτιώσεως⁸⁶, αποτελούν τεκμήρια που επιστημονικά και οικονομικά δυνατότητες της Θήβας, πρωτεύουσας του Θέματος Ελλάδος, και τις αξιοσημείωτες πολιτιστικές πρωτοβουλίες των προυχόντων της, όπως και μία σημαντική οικοδομική δραστηριότητα

στη Μονή κατά την περίοδο πριν από το 1048.

Έτσι μπορεί προσωρινώς να γίνει δεκτό ένα γενικό χρονολογικό πλαίσιο για την ίδρυση και ολοκλήρωση του Καθολικού, που θα περιορίζεται στα χρόνια μετά το 1011 και πριν από το 1048.

Ε. Ρυθμολογικός επίλογος

(μγ). Εφόσον ευσταθούν οι δομικές ενδείξεις που παρουσιάστηκαν με κάποια επιμονή, θα ήταν δυνατόν να ξεχωρίσουν τα εντελώς πρωτεύοντα και να προχωρήσει κανείς σε μία συμπερασματική κριτική. Μπορεί, λοιπόν, να λεχθεί ότι δύο καιρίας σημασίας νέες αρχιτεκτονικές εξελίξεις που πραγματοποιήθηκαν στο Συγκρότημα του Οσίου Λουκά εμφανίζονται για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο αλλά και στην ευρύτερη θυζάντινυ οικουμένη:

Δηλαδή: πέραν των ρυθμολογικών εκλεπτυσμών στις λεπτομέρειες, όπως το εξελιγμένο πλινθοπερίβλητο σύστημα, τα ψευδοκοιφικά διακοσμητικά, η πλούσια αρχιτεκτονική γλυπτική κλπ., πρέπει να ξεχωρίσει και να τονισθεί η επιτόπια πρωτόφαντη διαμόρφωση του χώρου που λέγεται *Λιτή* και επίσης η εφαρμογή του νέου θολικού συστήματος που λέγεται συνήθως *θυζάντινυ ημιχώριο*, και που θα πρέπει πλέον να ονομασθεί *ελλαδικό*, διότι βρίσκει εφαρμογή μόνο στην Ελλάδα και την Πελοπόννησο.

(μβ). Κατά πρώτον λοιπόν, η εμφάνιση της *Λιτής* αποδεικνύεται ως μία, για λόγους καθαρά πρακτικούς, μεταρπή χώρου, ακολουθώντας τη μεθοδική της μεταβατικής μορφολογικής μετάπλασης ενός ομοίου, απλούστερου κτηριολογικού στοιχείου σ' ένα πλουσιότερο. Η λειτουργική αυτή μορφογένεση δεν μπορεί παρά ν' αναδειχθεί τους κύριους κανόνες της αρχιτεκτονικής, ασχέτως εποχής, και θεβαίως της θυζάντινης, που είναι το «πρακτικώς σκέπτεσθαι» και το «μορφοποιείν κατὰ χρῆσιν»⁸⁷, και ν' αποκλεισεί την αφελή απλουστευτική⁸⁸ αποδοχή ξένων επιρροών, όπως εξακολουθούν να φληναφούν περί τα παρόμοια θέματα κατὰ διαστήματα οι παρεξηγούντες τις δυνατότητες και τους τρόπους εφαρμογής της μεθόδου της συγκριτικής μορφολογίας.

(με). Κατά δεύτερον, η εμφάνιση του *ελλαδικού* ή *θυζάντινυ ημιχωρίου* είναι ένα ακόμα θέμα όπου πρέπει να αναγνωρίσμε την ανεξάρτητη καλλιτεχνική πο-

decorative patterns of the walls, as well as that of the excavation, could in no way be dated prior to the 11th c. The architects who conceived such a composition, which is characteristic of 11th c. southern Greece, and especially the artist-masons who executed it, could only be south-erners, well trained in this kind of construction. A strong argument in favour of this assumption stems from the design of the cupola: Its so-called "Athenian" form, as well as the use of the horse-shoe arches, place it undoubtedly in the 11th c. (Fig. 5).

An examination of the sculptural decoration of the capitals at the colonettes of the sanctuary (Fig. 19) reveal two techniques, one in relief, the other in champlévé; however, the second seems to be an intervention *in situ* and of mediocre workmanship, a fact which could suggest two different periods for some, at least, of the sculptural decoration of the Panaghia but equally so for its architecture in general.

IV. Remarks on "Space A"

The existence of "space A", adjoining the *Liti* of the Panaghia already before the erection of the big church, has been underlined by numerous scholars. During the restoration works of 1960-64, when the marble slabs from the east wall of the northern cross-arm of the *Catholicon* were removed, it was discovered that the wall had a cloisonné masonry identical to that of the Panaghia, and was practically a continuation of the western facade of the latter. What is more, this wall was covered partially by a fresco of an earlier period, depicting Joshua, and ended southwards in a arch "T" which prolonged the Panaghia's west facade southwards. A similar arch further east helps support a cross vault between the two arches, which covers the connecting area between the two churches, otherwise the "space A", used to shelter the relics of the Saint.

During the same restoration period, marble slabs of the southern elevation of "A" were also removed, to discover that the wall was not in cloisonné but in plain masonry. This fact, taken in conjunction with the arch "T", should suggest that "space A" did not end southwards in a free short facade, but that it had come to lean on an existing building. The west elevation of "space A" follows the orientation of the *Catholicon*, which indicates a deviation "5", minimal but real, in comparison with the west elevation of the *Liti* (Fig. 2, Fig. 21). However, this orientation should have characterized "space A" even before the erection of the big church, since it belongs to the period of reconstruction of the Panaghia. "Space A", though, stands on the walls of the Crypt that also follow the same orientation and should, accordingly, be accepted as being earlier than "space A" and the Panaghia.

V. Remarks on the Crypt

The outer face of the east wall of the *Crypt* reveals a lack of uniformity of construction. Thus the semi-hexagonal apse seems flanked on its north and south sides by walls of a slightly different mode of construction and by a meager attachment to those of the apse.

Thus, except for the walls of the apse, at crypt level, the walls of the *Catholicon* seem to have enveloped an initial building in order to achieve an enlargement.

VI. Remarks on the Interior of the *Catholicon*

Traces of windows, on the longitudinal walls of the naos of the *Catholicon*, now blocked, can be traced by cracks in the frescoes of the corner compartments (Fig. 2, Fig. 24). This symmetrical arrangement of windows can only remind us of cross-shaped churches, the corner compartments of which have such windows.

VII. Superpositions on the *Eukterion*

The many peculiar features mentioned above lead us to suspect that the walls of a cross-shaped church, standing on the walls of the crypt, make up the walls of the naos and should belong to a previous building, which cannot be other than the *Eukterion*, "in the shape of a cross" as mentioned in the *Vita*. Thus this initial building seems to have followed the type of similar churches in the neighborhood, such as *Skripou* (Fig. 26) and others.

VIII. Transition from the Free-cross *Eukterion* to the Present *Catholicon*

The transition in question was effected as follows: the crypt was enveloped, except for its apses, by auxiliary basements; then the corner compartments and the narthex were erected on new foundations, then, on top of these, the galleries were added. Finally, having removed the previous domical system and its *tetrakionion*, the cubical area of the new naos was covered by using for the first time in Greece a large dome on squinches, the lateral thrusts of which were to be absorbed by the new enveloping structure.

This accomplishment should not be excluded from the structural point of view, however complicated and daring it was. From the point of view of architectural conception and composition, though, it looks amazingly courageous, and it should be assigned to an architect of genius. This complex development resulted in a multiplication of the volume, used new methods of vaults, envisaged grandiose norms of building, the whole being the result of a new spirit, a *renovatio*, characteristic of the period.

At this point mention should be made of the first appearance on Greek soil of the squinch called "Byzantine", which should hereafter properly be named "Helladic", since it is to be met only in Greece proper and the Peloponnese. Except for the fact that it occupies the four angles of the square supporting the cupola, the *Helladic squinch* has no other kinship with Sassanian or Armenian squinches. The latter, half-conical or half-hemispheric or half-cloister vault, are *geometric* solutions which help the transition from the cube to the hemisphere. On the contrary, the *Helladic squinch* is a saucer dome on pendentives sliced at its diagonal. It is, thus, a return to the elegant solution of the pendentive, which is classic in its architectural solution, where perfect equilibrium between technique and aesthetic is achieved.

IX. More about the "Space A"

A close examination of the space in question will reveal that it is roofed by a

cross-vault resting on two arches spanning the distance between the Panaghia and the *Catholicon* and formerly the *Eukterion*. However, the western arch "T" is much wider than the eastern one; this wanted arrangement results in an eccentric position of the cross-vault and of the passage way, allowing a wide space under the western arch "T" proving of a special design to house a special item. This could only mean that this space was designed to house the *Lamax* with the relics of the Saint, therefore was chosen for this very purpose at the very center of the complex of the two initial churches the Panaghia and the *Eukterion*, which choice remains valid to the present. "Space A" is decorated with frescoes illustrating the Mother of God over the doorway "Z-H" leading to the *Liti*. Over the other doorway, leading today to the *Catholicon* and previously to the *Eukterion*, a monk offering to Hosios Lucas the model of a church is depicted. This church, because of its narrow cupola and single triangular roof, should be seen as depicting the new church of the Panaghia. (Fig. 29).

The remaining section of the so called N.E. compartment of the *Catholicon*, namely the area east of "space A", already described as an older open corridor between the *Eukterion* and the Panaghia, seems not to have been touched by the erection of the *Catholicon*, except for its roofing with a cross-vault to allow the galleries to extend over it and around the sanctuaries area. Its use as a half-open corridor until recently is testified by the worn out sill at its eastern end.

This fact, namely that the eastern area of the N.E. compartment has not been touched either during the transformation of the *Eukterion* into *Catholicon* or later, proves undoubtedly that "space A" was respected as a *holy place* and was not affected in its structure, nor probably in its decoration as well, except for the adjustment to the marble veneer of the *Catholicon* on its western side.

X. Probable Chronology of the Buildings

The above structural details, taken together with textual documentation, help formulate the probable chronology as follows:

- Sta Barbara*, begun 946 (*Vita*).
- Memorial Tomb (953) (*Vita*).
- Sta Barbara* decorated plentifully (955 and after) (*Vita*).
- Eukterion* according to *Periepsis Epistatike* (961-966), a donation of Romanos II.
- Panaghia*, begun shortly after 997 (miracle mentioned in *Periepsis Epistatike*, taken at meaning the Victory at the Sperchios River), completed shortly before 1011, date assigned to the translation of the relics (Κρέμος, A', 102).
- Catholicon*, begun sometime after 1011, completed with decorations, not later than 1048 (reign of Monomachus 1042-1055, inscription read by N. Oikonomidis mentions important activities prior to 1048).
- Exonarthex*, added 12th c. (L. Bouras), demolished shortly before 1890 (Schultz and Barnsley).